

Znak na južnom pročelju katedrale uz ulaz u predvorje (foto: Ž. Bačić)
Sign on the south facade of the Cathedral, near the entrance of the atrium (Photo Ž. Bačić)

Ivo Babić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

Izvorni znanstveni rad
predan 23. 6. 1989.**O trogirskim biljezima u kamenu**

Po zidovima trogirske katedrale sv. Lovre na pročeljima i unutrašnjosti vide se urezi poput zareza, slova, pravokutna i polukružna udubljenja, rupe; brojni su i udubljeni reljefni cvjetovi, polumjeseci i geometrijske figure...

Nema sumnje da je majstor Radovan povezan s ovim znakovima, ako nije upravo on tvorac njihova cjelokupnoga simboličkog programa. Naime po katedrali se od podanka do završnih vijenaca vide znakovi; stoga je Radovan u doba gradnje portala morao biti upoznat s tom navadom upisivanja biljega u kamenu. Dva okulusa sa skulpturama u predvorju katedrale po svojoj kiparskoj vrsnoći nesumnjivo su Radovanova djela. Ispod okulusa, unutar kojeg su prikazani zmajevi što razdiru Ženu (Blud), na istom tesancu na kojem je uklesan dio okvira samog okna, vidi se znak – udubljena polukugla. Iznad okulusa u kojem su prikazane dvije zvijeri što piju iz kaleža, na istom kamenu na kojem je gornji dio okvira okna, uočava se udubljen pravokutnik unutar kojeg je opisan trokut (sl. 1). Stoga ova dva znaka – udubljenje u obliku polukugle i pravokutnik s geometrijskom razdiobom – povezujemo s majstorom Radovanom. Ovo su prilozima hipotezi o Radovanu kao graditelju katedrale.

Iako heterogeni, znakovi su povezani već po činjenici da se nalaze na istom zdanju u velikim rojevima; da ih upisuje ista manira, moda, program, radionica, grupa ljudi koju, nesumnjivo, vezuje, osim tradicije, jedna ili više snažnih ličnosti. Radovan je, najvjerojatnije, ta stožerna osobnost, kad se spominje na natpisu ni više ni manje nego kao, općepoznato, najslavniji u kiparskoj umjetnosti: »...cunctis has arte preclarum...«.

Osim na katedrali srodne ili istovjetne znakove uočili smo i na crkvi sv. Ivana Krstitelja u Trogiru. Zamijetili smo i na Bogorodičinoj crkvi u Studenici pravokutna udubljenja istovjetna s onima u Trogiru.¹

U traženju analogija i veza skrećemo pozornost na Francusku, posebno na katedralu u Reimsu, gdje nalazimo navjeći broj analognih znakova.

Znakovi na katedrali i na crkvi sv. Ivana Krstitelja isklesani su u istoj maniri; na jednoj i drugoj crkvi nalazimo veći broj istovjetnih znakova, što je samo naznaka više da je obje crkve gradila ista radionica tijekom prvih desetljeća 18. stoljeća. Pokušali smo i ovu crkvu dovesti u vezu s majstorom Radovanom, pripisujući mu reljef što prikazuje Agnus Dei. Na jednom tesancu, na sjevernom pročelju crkve sv. Ivana Krstitelja, uklesan je čitav set znakova: pravokutno udubljenje šesterolist (rose au compas) i škvara.² Neki su znakovi vjerojatno obilježje pojedinca, drugi su pak znakovi (tehničke oznake?) obilježje radionice, što je zastalno slučaj s plitkim pravokutnim udubljenjima.

Zidarski znakovi iz Trogira slični su nekim istodobnim oznakama iz katedrale u Reimsu, npr. polumjeseci (preciznije croissant) (T II, 6), premda je takav znak banalan u srednjovjekovnoj ikonosferi; u Reimsu kao i u trogirskoj katedrali vide se ugravirani profili (T I, 7, 8). Jedan znak u Trogiru – uklesan nisko, desno od ulaza za stepenište u atriju katedrale, osobito upućuje na Reims (T I, 6); sličan je takozvanim semelles (poplati, kako ih naziva francuska literatura) što se vide iza čuvenih, najistaknutijih skulptura francuske gotike na zapadnom pročelju u Reimsu.³

O vezama Radovana i Francuske već je pisano. Uočena je gotizirajuća crta kod njegovih skulptura; ukazalo se na sličnosti s reljefom iz Amiens, na kojem je prikazan starac što se grije uz vatru (mjesec veljača), analogan reljefu na prikazu istog mjeseca na trogirskom portalu.⁴ Naglasili bismo još jedan bitan moment koji ukazuje na veze s Francuskom: to je troku-

Sažetak

Na katedrali sv. Lovre i na crkvi sv. Ivana Krstitelja u Trogiru uklesan je velik broj različitih znakova od koji su gotovo svi dosad neobjavljeni. Upozorava se i na pravokutna udubljenja na Bogorodičinoj crkvi u Studenici, što su istovjetni s onima u Trogiru, a što ukazuje na međusobne veze. Znakovi su, pokušava se dokazati, u vezi s radionicom majstora Radovana. Neki su od njih, po svojoj prilici, osobni biljezi majstora Radovana.

tast okvir – zabat iznad portala po kojem valovito pužu vitice savijene poput kuka, što je tipičan arhitektonski motiv na brojnim francuskim gotičkim katedralama. I figure Adama i Eve, koje Radovan vjerojatno nije isklesao (no moguće je njegov koncept), imaju također analogija u Francuskoj, npr. u Rouanu, gdje su figure praroditelja u prirodnoj veličini, slična izraza i poza. Adam u Trogiru osobito je zanimljiv po položaju ruke što je drži ispod vrata, s prstima u kojima je palac razdvojen tako da se pest doima poput škvara.⁵

Znakovi i Radovanova stvaralačka putanja

I znakovi bi možda mogli pomoći rekonstrukciji putanje majstora Radovana. Evo skice za jednu hipotezu: Radovan kao vrlo mlad čovjek radi u radionici koja gradi i kleše u Studenici (jedan grafit u Studenici koji spominje nekog Radovana datira se u prvo desetljeće 13. stoljeća).⁶ Radovan uči i radi u krugu majstora Benedetta Antelamia u Parmi, gdje mu se vjerojatno s razlogom pripisuju reljefi Navještenja.⁷ Njegova najveća djela nastala bi u Veneciji, vezana uz ukrašavanje glavnog portala zapadnog pročelja Sv. Marka, za koji su izvorno bili predviđeni ne samo reljefi već i skulpture (San sv. Josipa, Poklonstvo kraljeva...). Posjetio je i Francusku, gdje je stekao, predmnijevamo, nova iskustva, upućen u najveća zidarska znanja svoje epohe, priznat, s pravom da i sam urezuje znakove srazmjerno svojoj slavi, što je i učinio u Trogiru, na katedrali, koja je, po svojoj prilici, njegov labudi pjev. Naravno, njegova putanja nije morala biti linearna, sa sukcesivnim fazama; iz Parme i Venecije mogao je navraćati na istočnu jadransku obalu i u zaleđe (Srbija), započimati i nadzirati ili pak nastavljati radove u Trogiru, što su mogli povremeno i zastati zbog nedostatka sredstava, kako se to, naprimjer, nakon više od dvjesto godina kasnije zbivalo na gradnji šibenske katedrale pod vodstvom poduzetnog Jurja Matejeva Dalmatinca. Skica za hipotezu o Radovanovoj putanji izgledala bi ovako: počeci u Dalmaciji – Parma – Studenica – Venecija – Francuska – Trogir. No Radovanovoj i dalmatinskoj radionici u Studenici suprotstavlja se činjenica da je tamošnja crkva građena u mramoru, dakle u materijalu kojem dalmatinski majstori nisu vični. U mramoru su međutim isklesani i reljefi na glavnom portalu San Marca, što se ipak dovode u vezu s Radovanom.⁸ Možda je ovaj majstor ipak bio sposoban da se uhvati ukoštac s različitim materijalima.

Znakovi na trogirskoj katedrali i na crkvi sv. Ivana Krstitelja jedinstveni su u povijesti evropskoga graditeljstva. Nismo im mogli naći, barem zasad, analogije u talijanskom graditeljstvu. Tamo su zidarski znakovi znatno rjeđi i jednostavniji, najčešće su to slova.⁹ Koliko nam je poznato, zidarski znakovi u francuskom graditeljstvu uglavnom su urezani, dok su mnogi od onih u Trogiru udubljeni reljefi, dakle plastično izvedeni.¹⁰

U Dalmaciji su najstariji zidarski znakovi oni na Dioklecijanovoj palači.¹¹ Čitav roj znakova, poput teksta – poruke, nalazi se na apsidi katedrale sv. Marka u Korčuli.¹²

U Trogiru jedan znak, blizak onima na katedrali i Sv. Ivanu Krstitelju, nalazimo u benediktinskom samostanu sv. Nikole, u dvorištu iznad lukova trijema, na južnom zidu na kojem je inače, čini se već u srednjem vijeku, ugrađen jedini grčki natpis iz starog Traguriona. Na zapadnom pročelju Sv. Dominika uklesan je jedan cvijet, no sam, jedini na tom zdanju, pa stoga držimo da nema veze s Radovanovom radionicom, koja ima čitav sustav znakova.

Znak uklesan u predvorju katedrale iznad okulusa s prikazom zvijeri što piju iz kaleža (foto: Ž. Bačić)
Sign engraved in the Cathedral atrium above the oculus representing a beast drinking from a chalice (Photo Ž. Bačić)

Znakovi i njihova značenja

Po načinu izvedbe trogirske znakove mogli bismo klasificirati na sljedeći način: urezani znakovi (obično manjih dimenzija, a to su zarezi, križići, zatim slova...); udubljeni reljefi s naglašenim estetskim obilježjima (cvjetovi, lišće, polumjeseci, geometrijske figure...); rupe i udubljenja uglavnom kružnog ili elipsoidnog otvora; udubljeni plitki pravokutnici i polukugle; konačno jedan jedini znak izveden je u punom reljefu s listovima i s dva ugravirana pravokutna trokuta sa strane.

Koja je uloga ovih znakova, kakva su njihova značenja? Moglo se i posumnjati da su neki od znakova uopće znakovi u doslovnom smislu. Mogli bismo se tako upitati: Jesu li pravokutna udubljenja tehničke naravi poput otvora za grede? Ili su možda udubljenja i rupe u kamenu greške pri izvedbi ili prirodne šupljine i raspukline u kamenu? Da li su znakovi možda tek ukrasi da se kamufliraju oštećenja – pukotine ili slabo odsječene plohe i rubovi? Ipak, bez sumnje, u većini slučajeva riječ je o znakovima kao namjerno izvedenim oznakama sa svojom semantikom čija nam značenja izmiču, iako je očita namjera da se ostavi znak, čitavi sustavi znakova koji, uostalom, i ne moraju biti razumljivi neupućenima. Neki od znakova trebali su sasvim praktično služiti tek pri gradnji kao oznake za montažu (marques de positions) ili valjda za obradune za izvršen rad klesara i zidara: zarezi, križići... (marques de tâcherons).¹³ No kod nekih je izrazita volja da budu snažnije naglašeni, zauvijek, da dijele sudbinu zdanja. Udubljenim reljefima u kamenu analogne su punce, utisnuti zlatarski znakovi koji također mogu imati udubljene reljefne oznake. Neki znakovi, istaknuli smo, mogu pripadati pojedincu, neki pak radionici u kojoj djeluje više pokoljenja.

Znak poput grčkog slova omega, pokušat ćemo pokazati, vezuje se možda uz majstora Muscardella.

Razabire se i hijerarhija znakova.

Jedan jedini znak na katedrali bio je ispupčeni reljef. Taj je bio i najveći, na najvidljivijem mjestu, na južnom pročelju prema trgu uz desnu stranu ulaza u atrij, no on je gotovo sasvim uništen; ostali su tek listovi uz rubove. Ispod njega su dva pravokutna trokuta (sl. 1). Glavni znak, najveći, izdvojen, jedini izveden kao ispupčeni reljef, pripadao je, bez sumnje,

Fotografija otiska grafita što spominje majstora Muscardella (foto: Z. Buljević)
 Photograph of the trace of a graffito mentioning the master Muscardello (Photo Z. Buljević)

stožernoj ličnosti u gradnji katedrale (Radovanu?). Zašto je glavni znak otučen? Komu je smetao? Otučena su i dva trokuta.¹⁴ Zar su bila nepoćudna njihova značenja, ili valjda sama ličnost uz koju se vezivao (*damnatio memoriae*)? Da li je to možda u vezi s istućenim natpisima što se uočavaju ispod Radovanovih reljefa na prvom, unutrašnjem luku iznad portala?¹⁵ Jesu li možda neki znakovi imali nepoćudne, ezoterijske konotacije, koje su mogle biti neprihvatljive vladajućoj ideologiji i pravovjerju, kako bi se moglo pretpostaviti po glavnom, otućenom znaku?

Zbunjujući je plitki reljef, rustično izveden poput prehistorijskog idola na svodu prezbiterijskog oltara u crkvi sv. Ivana Krstitelja, u koju ne pristaje rustika s obzirom na perfekciju klesanja i na savršen kip Agnus Dei u okulusu glavnog portala (T I, 2). Taj je reljef izveden sasvim plitko, tako da se čini kako je namjerno isklesan da bi bio nezamjetljiv gore visoko na svodu. Prikazuje mušku osobu što jednom rukom drži cvijet, po čemu podsjeća na likove sa stećaka, a druga ruka pruža se prema falusu, gdje je kuka za vješanje lanca. Da li se težilo blasfemiji? Međutim erotizam, više ili manje eksplicitan, nije bio stran srednjovjekovnom kiparstvu čak u sakralnim ambijentima.¹⁶

U blizini spomenutoga grotesknog reljefa na svodu apside crkve sv. Ivana uklesana su međutim tri kruga s koncentričnim prstenovima na kojima se zamjećuju ukrasi poput latica (krilca) poredanih koso, tako da se stvara dojam rotacije (T I, 3). Tri kruga očito aludiraju na Sveto Trojstvo, tako da je vjerojatno simbolika ovih naših krugova religiozne naravi. O obojanim krugovima što se vrte pjeva Dante u završnim kadencama *Raja*, u veziji Boga usmjeravan prema gore naputkom sv. Bernarda. U bizantskoj umjetnosti i u srpskim freskama krugovi koji rotiraju smješteni su na statički osobito osjetljivim mjestima građevina da je čuvaju kao znamenje Logosa.¹⁷ U tom smislu treba shvatiti valjda i ove trogirске krugove.

Što znače udubljenja u kamenu? Kakve su njihove veze s magijom? Imaju li neki od znakova apotropejski karakter? Gradnja velebnih zdanja golem je pothvat za koji trebaju velike energije, volje, sredstva... Zazivalo se Božju pomoć i zaštitu, osobito pri obredu postavljanja temeljca i pri posveti dovršenog zdanja.¹⁸ Vjerojatno se udobrovoljavalo i nečiste sile: Babilonski toranj – čudo drevnoga graditeljstva – interpretira se u srednjovjekovnoj imaginaciji i kao pobuna protiv Boga, kao znamen oholosti i taštine.¹⁹ Uz graditelje se uvijek vezuju priče; oni šuruju s vragom kojem prinose žrtve.²⁰ Legendarni Rade, graditelj Skadra na Bojani, u narodnim pje-

smama južnoslavenskih naroda umjesto djece ugradio je njihovu majku ostavivši joj otvore za oči i za prsa da bi vidjela i dojila svoju djecu.²¹ Na zgradama se traže vražji biljezi, posebno na antičkim ruševinama, kojih je velebnost bila zbunjujuća srednjovjekovnim ljudima. I zidarskim bratijama pripisuju se znanja i postupci koji se brižno čuvaju od neupućenih. Tiskanjem arhitektonskih traktata u renesansnoj Italiji izgubila se tajnovitost graditeljskih znanja (iako ne i sklonost prema ezoteriji), što se, međutim, na sjeveru i dalje zadržalo.²² Uostalom, sve profesionalne korporacije čuvaju ljubomorno svoja znanja. Poslovna tajna aktualan je pojam.

U zidarskim znakovima očituje se ambivalencija skrivanja i otkrivanja; vidljivi su svima, ali su neproizvoljni; neki, dapače, provociraju poput rebusa. Takav je spomenuti pravokutni znak s geometrijskim podjelama (sl. 2) uklesan u predvorju trogirске katedrale.²³ On golica pronicljive da pokušaju razriješiti njegovu poruku. Možda je ovaj znak program gradnje čitave katedrale? Stranice ovog pravokutnika odnose se otprilike prema zlatnom rezu (5,4×3,2 cm). Na gornjoj i donjoj strani očituju se zarezi koji ukazuju na podjele, na proporcijske odnose. Unutra je prikazan pravokutni-trokut s vrhom, međutim položenim prema dolje i to tako da jedan kut kao da izlazi izvan pravokutnika. U trokutu je opet jedan urez koji podsjeća na oznaku za pravi kut. Začudo, ovaj pravokutnik i upisani trokut nisu baš savršeno urezani; kao da je namjerno napravljen otklon da bi se otežalo očitavanje. U svakom slučaju, nije riječ o estetskoj intervenciji, o ornamentu kojega narav podrazumijeva simetriju i euritmiju, što ovdje nije slučaj. Evo dakle zagonetke dosad neuočene; ona poziva na razrješavanje. Možda je riječ o pravokutniku proporcioniranom po zlatnom vezu i njegovoj translaciji.

Jedna srednjovjekovna pjesma njemačkih zidara pjeva o geometrijskim figurama što se upisuju jedna u drugu. Onaj koji nade središte, bit će spašen; onaj koji ne nade, propast će.²⁴ Dakle, sugerira se mogućnost otkrića. Na luneti Radovanova portala najčudesniji je znak rupica za šestar, vidljiva svima čak na fotografijama lunete Radovanova portala, no primijećena je tek pošto se upozorilo na geometrijsku substrukciju Radovanova reljefa *Porodenja*, i to na mjestu gdje je apriorno locirano središte kompozicijskog dijagrama.²⁵ Središte, zna se, s krugom i križem spada u četiri temeljna simbola.²⁶ Zbunjen nebeskim vizijama u *Raju*, Dante, kojemu je središnja točka inače naznaka za samog Boga, osjeća se:

Pravokutno udubljenje uz sjeverni portal Bogorodičine crkve u Studenici (foto: G. Tošić)
Rectangular recessed space near the main portal of the church of Our Lady in Studenica (Photo G. Tošić)

»Ko mjernik što bi u krugu nacrtanu
 da nađe mjeru, ali ne zna uči
 u trag pravilu tol'ko željkovanu.«

(*Raj*, XXXIII, 133)

Ne vjerujemo da smo otkrili sve znakove u katedrali. Vjerojatno smo uočili većinu; neki kao da se skrivaju u polumraku. Uočimo ih, ali kasnije zaboravimo njihov položaj. Neki su sigurno uništeni kasnijim intervencijama, dogradnjama, rušenjima; poneki su vjerojatno zaklonjeni oltarima i slikama... Temeljitiše proučavanje ovih znakova i njihova sustavna katalogizacija tek predstoji. Vjerojatno ih nikad nećemo potpuno proniknuti. Oni po svojoj naravi, izdvojeni, teže tajnovitosti, tako da su kao cjelina vjerojatno bili prisutni samo u naumu graditelja.²⁷ Katedrala je puna znakova i značenja, informatički raskošna kao cjelina, svojim ukrasima, kipovima, slikama, predmetima, natpisima... Ona je model svijeta, ali prebog, gotovo kao paralelni svijet. Zato i očitovanje i uopće prepoznavanje svih njezinih vizualnih konfiguracija ovisi o fokusu pažnje koja se zabavi, ovisno o intelektualnim dioptrijama, tek s nekim blokovima znakova i značenja, a da druge ne zapaža, pogotovo ne one relativno sitne ili gotovo skrivene zidarske znakove.

Pokušavajući interpretirati značenja zidarskih znakova, koristit ćemo se također simbolizmom suvremene, spekulativne masonerije, prihvaćajući mišljenja da ona ipak prenosi, bez obzira na šumove i pomake u značenjima, simbolizam srednjovjekovnih graditelja, operativne masonerije, dakle, masonerije (zidarstva) u doslovnom smislu.²⁸ Naravno, svjesni smo svih rizika ovakvih tumačenja, uopće razmatranja simbolizma koristeći asocijacije i analogije, logički najslabije načine mišljenja kojima nisu strane igre s preljevima značenja.

Raspored i frekvencije znakova

Znakove nalazimo posvuda: sasvim nisko iznad sokla katedrale (T IV), zatim u razini očiju, ali i sasvim visoko, gdje se mogu razaznati detaljnije tek dalekozorom, npr. visoko pod krovom glavnog broda, ili pak u unutrašnjosti na zidovima pod svodovima. Znakovi nisu jednakomjerno raspoređeni. Njihov raspored i frekvencija u prostoru trebaju, naravno, biti potpuno ispitani. Najviše ih je na zapadnom pročelju katedrale – na predvorju i u njegovoj unutrašnjosti. Jedva ih zamjećujemo na istočnom dijelu katedrale, na apsidama i na zidu iznad njih. U unutrašnjosti katedrale najviše ih je na prvome desnom pilonu te na zidu glavnog broda, pod svodom, iznad luka između prvog i drugog pilona na desnoj strani. Na crkvi sv. Ivana Krstitelja najviše je znakova na apsidi. Znakovi su na graditeljski važnim mjestima, na pilastrima, na polustupovima, osobito neposredno uz vrata i prozore. Znak je uklesan na arhitravu zazidanih sjevernih vrata na katedrali (T II, 1) i na arhitravu sjevernih vrata crkve sv. Ivana Krstitelja. I neke simbolički važne točke, poput lukova glavne apside (trijumfalni luk iznad glavnog oltara), također su naglašene znakovima (udubljenjima u obliku polukugle). Kod pravokutnih udubljenja, koja su vrlo česta, moglo bi se pretpostaviti da su raspoređena na pojedinim partijama po dosljednim referentnim mrežama. Pravilnost ukazuje raspored slova (dimenzije oko 10 cm) na zapadnom pročelju predvorja: između svakog polustupa u trećem redu kamena zamjećuje se po jedno slovo od a do d (T IV).²⁹

Iako je katedrala prepuna znakova, ipak ih nema posvuda. Nema ih na novijim dijelovima, na dogradnjama: na krstionici, na kapeli sv. Jerolima, na kapeli bl. Ivana (kapela Orsini), na sakristiji, na zvoniku; nema ih na zapadnom pročelju iznad terase, koje je, zaključuje se po grbovima, građeno u 14. stoljeću.³⁰ Identifikacijom znakova odbacuje se tvrdnja da je predvorje katedrale naknadno dodano u vrijeme gradnje zvonika.³¹ Dapače, na predvorju, na njegovoj vanjštini, osobito na zapadnom pročelju, i u unutrašnjosti najviše je znakova s potpunim inventarom motiva. Na apsidama su relativno rijetki znakovi, osim kružnih i gotovo pravokutnih udubljenja. I po znakovima se očituje dosljedan koncept gradnje katedrale. Udubljenja u obliku polukugle, koja vezujemo uz Radovana, nalazimo nisko u atriju, ali i vrh lukova glavne apside u unutrašnjosti, kao na zidovima na vanjštini apside.

Po znakovima zaključujemo da je dosljedno sproveden koncept crkve sv. Ivana Krstitelja s razigranim volumenima apside, sakristije (pod njom je kosturnica), sa zvonikom-zvonarom, u hijerarhijski i orijentacijski artikuliranoj igri, što se doima tako moderno, s kubističkom hijerarhijom volumena usmjerenih u raznim pravcima, kao kod Gropiusova zdanja Bauhausa. I zvonik-zvonara na kojem se pojavljuju gotički otvori za zvona (preslica) iz istog je razdoblja, kako se i na njemu uočavaju rupa-znak i pravokutno udubljenje.³²

Ovaj je napis preliminarne naravi, kao prolegomena za monografsku obradu znakova u kamenu, što oni zaslužuju svojom brojnošću i zanimljivošću. Naravno, takva obrada traži velik broj nacrti na kojima bi se trebalo naznačiti njihov položaj, iz čega bi se vjerojatno moglo doći do novih zaključaka. Sve znakove valja iscrutati, a većinu i fotografirati, da bi se katalogizirali. Nužna je i statistika znakova, s analizom frekvencije svakog znaka, s njegovim korelacijama s drugim znakovima na trogirskim ali i na drugim zdanjima.

Nacrt građevina na kamenu ugrađenu na prvom katu zvonika trogirске katedrale (foto: Ž. Bačić)
Plan of building on a stone in the masonry on the first floor of the bell-tower of Trogir Cathedral (Photo Ž. Bačić)

Graditelji, grafiti i urezani znakovi

U klasu grafita – urezanih znakova mogli bismo svrstati: izdvojena slova; crtice, zareze; crteže ljudskih lica, natpise, šestoro-liste, igre (šah, trilja)... Već smo spomenuli četiri slova dimenzija oko 10 cm razmještena na zapadnom pročelju po dosljednom rasporedu.

Zareze nanizane jedan do drugog ili pak preko horizontalne crte nalazimo vrlo često i, po svoj prilici, riječ je o sistemu nabiranja (T IV).

Uočili smo dva crteža ljudskog lica: jedan je u predvorju, drugi je u unutrašnjosti katedrale, na pilastru zapadnog zida desno od ulaza. Prvi je krnje sačuvan s profilom čovjeka koji ima vrlo neobičnu rašljastu kapu, što slično na rogove, po čemu podsjeća na prikaz jednog od radnika na gradilištu u poznatoj minijaturi iz *Relatio Translationis Sancti Geminiani* s prikazom arhitekta Lanfranca (T I, 7).³³ I profili ljudskih lica urezani na katedrali u Reimsu također, u većini slučajeva, imaju kape na glavi.³⁴

Otkrili smo ugraviran natpis što spominje jednog majstora – Muscardella (sl. 3). Natpis je uklesan na pilastru u unutrašnjosti katedrale, lijevo od ulaza. Pisan je slovima 13. stoljeća. Osobito je zanimljiv znak u obliku slova omega, sličan znaku za skraćivanje, smješten iznad samog natpisa, dakle, nesumnjivo u vezi s ličnošću samog majstora Muscardella (Moscardella). Isti znak poput slova omega urezan je i na pilastru u predvorju, desno od glavnog portala, dakle na iznimno važnome mjestu (T I, 5). Po svoj prilici, majstor Muscardello važna je ličnost. Eto dakle natpisa graditelja (da li i kipara?) iz pokoljenja koje je moglo surađivati sa samim Radovanom. Majstor Muscardello spominje se i u trogirskim ispravama 1264. i 1273. godine.³⁵ Ovaj se majstor javlja u ispravama, nakon Radovanova natpisa na portalu (1240), što ne znači da nije bio u jednom dijelu svojeg života suradnik glavnog kipara (i graditelja).

U toku gradnje katedrale izmijenilo se više pokoljenja. Na istom gradilištu rade skupa oni najmlađi, zreli ali i stari majsto-

ri. Radovanovi suradnici na gradnji i ukrašavanju katedrale i crkve sv. Ivana Krstitelja bili su vrhunski majstori. U dalmatinskom graditeljstvu nenadmašivo je savršenstvo klesanja kamena što se očituje na ove dvije trogirске crkve. Jedva su vidljivi spojevi među kamenjem, kao da su, rečeno našim rječnikom, laserski rezani, kao da su spojeni bez veziva, s brižno izvedenom anatirozom, uglačanom do sjaja. U srpskoj arhitekturi fascinantno je rezanje mramora na zidovima Bogorodične crkve u Studenici. Srednjovjekovni zidari nisu današnji nadriobrtnici, zanatlije koji se regrutiraju po principu negativne selekcije. Bili su tu, vjerojatno, najsposobniji pojedinci regrutirani iz pučkih slojeva, osobito iz krajeva s kamenarskom tradicijom. Možda je među njima osim svjetovnjaka bio i pokoji redovnik. Majstor Vito iz Kotora u 14. stoljeću svjedoči i o posvećenim osobama među graditeljima. Intelektualnu podršku u gradnji katedrale mogao je davati učenik biskup Treguan, rodom iz Firenze, koji se spominje na dva poznata natpisa iz katedrale. U gradnji nove samostanske crkve sv. Ivana Krstitelja vjerojatno je bila velika uloga i samih naručitelja, učenih benediktinaca. Svoja znanja majstori su, dakako, ljubomorno čuvali prenoseći ih najsposobnijima. U pokoljenju majstora Muscardella spominje se među trogirskim graditeljima i majstor Lovro zvan Docto,³⁶ dakle učen. Ako je riječ i o nadimku, nastalom iz podrugivanja, očituje se sistem vrijednosti što cilja na učenost koju je cijenio sam majstor Lovro, ma kako eventualno bio pretenciozan.

U grafite se mogu klasificirati i urezane igre šah i trilja (mica), koje su se igrale i u predvorju katedrale s lijeve i s desne strane portala. I drugdje u Dalmaciji na mnogim mjestima vidimo ove igre urezane u kamenu.³⁷ U Trogiru su osobito brojne, na zbunjajućem mjestu, na soklu istočnog zida sakristije sv. Ivana Krstitelja, na kojem je ulaz u kosturnicu. Jedna je trilja sigurno iz vremena nastanka portala: urezana je uz bazu konzole s lavom i figurom Adama. Možda je čak i ranija jer se čini da joj jedna strana ide pod samu konzolu. Naknadno urezivanje nema smisla, jer za igrača s jedne strane, uz konzolu portala, nema mjesta. Uočili smo trilje u blizini sjevernih zazidanih vrata katedrale. Čini se da su trilje bile urezane i pred sjevernim vratima Bogorodične crkve u Studenici. Možda je koji od ovih grafita imao i ezoterična značenja.³⁸

Zidarske lože, nacrti i mjere

Nacrti na terasama, u lođama iznad sjevernog i južnog broda katedrale, već su poznati u literaturi. Prikazani su dijelovi katedrale nastali, naravno, nakon same gradnje poda terase; među ostalim razabire se crtež zvonika.³⁹ No ima crteža i drugdje: u predvorju katedrale prikazana je gotička konstrukcija vrha otvora (inače se gotički šiljasti luk pojavljuje u gornjem dijelu arhitektonskog okvira Radovanova portala). Crtež trilo-

bastog vrha prozora urezan je na zapadnom pročelju predvorja nedaleko od grafita što spominje majstora Jakova.

Dosad je bio neprimijećen iznimno zanimljiv urezani nacrt građevine, čini se trobrodne crkve, na tesancu, a ugrađenom naknadno na prvom katu zvonika, na njegovoj zapadnoj strani iznad sjeverne bifore (sl. 5). Nacrt nije potpuno sačuvan, tako da ga je teško sigurnije identificirati. Možda je riječ o nacrtu same katedrale, našto bi upućivala činjenica da je riječ o trobrodnoj građevini razdvojenoj pilonima, koji, kao i oni u katedrali, imaju i pilastre prema bočnim brodovima. Međutim piloni treći po redu imaju pilastre i prema glavnom brodu. Da li je bila predviđena i kupolna konstrukcija?⁴⁰ Ovo je tek upozorenje na ovaj nacrt koji čeka svoju potpuniju interpretaciju.

Terase sa strehama iznad bočnih brodova katedrale bile su uistinu zidarske lože u izvornom smislu, koji podrazumijeva kućerke na gradilištima u kojima se okupljaju zidari, graditelji; tu proučavaju nacрте, dogovaraju se, čuvaju alat...⁴¹

U sjevernoj loži u podu tik do ulaza ugrađen je zanimljiv znak što podsjeća na petlju (T I, 1). Možda je i naknadno ugrađen. Vjerojatno su i njegova značenja magijska, apotropejska, kakva su uobičajena značenja čvorova i petlji.⁴²

U trijemovima katedrale urezani su nacrti u manjem mjerilu, npr. nacrt zvonika, no pojedini su arhitektonski detalji izvedeni u mjerilu 1:1, pa su mogli služiti pri izradi šablona. U ložama su radili majstori više pokoljenja nakon Radovana, umjetnici iz doba kasne gotike i renesanse.

Radovanovu pokoljenju, ili možda još starijem, pripadao je spomenuti naknadno ugrađeni tesanac na zvoniku s nacrtom trobrodne građevine. Radovanovi suradnici imali su posebnu kućicu, nekakvu baraku na gradilištu, vjerojatno uz katedralu. Jedna takva zidarska radionica spominje se u ispravi u vezi s majstorom Muscardellom. Ugovor je uglavljen 14. siječnja 1266: »Actum in camarda sancti Laurenti ubi laborat... murar...«⁴³

U ovakvim kućicama proučavali su se nacrti, crtale šablone i prenosila znanja odabranim i obdarenim nastavljajima. S nacrtima se vizualiziraju naumi i daju naredbe izvođačima; nadgledava se sama gradnja. U Trogiru ih npr. zamjećujemo još na zidu dominikanske crkve. U Studenici su nacrti ugravirani na pročeljima Bogorodične crkve.⁴⁴ Urezani nacrti ipak su posebna kategorija oznaka; njihova je funkcija očigledna; uostalom i ne razlikuju se bitno od današnjih nacрта. Zidarski znakovi međutim ipak nisu tako prioni.

Bliska je nacrtima dužina urezana na zapadnom pročelju predvorja katedrale; naznačena je dužina i unutrašnja podjela (T IV). Nismo proučili omjere ovih razdioba (to je posao za arhitekta). Valja istražiti da li je riječ možda o parametrima ili o egzemplarno naznačenim proporcijским odnosima.

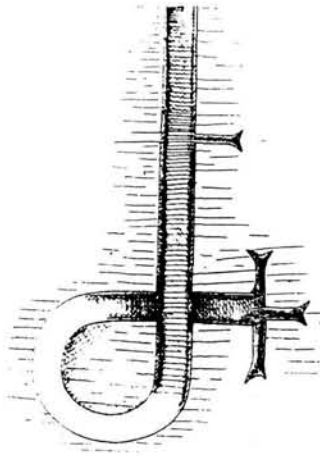
Tabla I.

1. Znak u podu na ulazu u terase iznad sjeverne lađe katedrale; 2. figure na svodu apsde crkve sv. Ivana Krstitelja; 3. krugovi na svodu apsde crkve sv. Ivana Krstitelja; 4. znakovi na pilastru lijevo od glavnog portala katedrale; 5. znak na pilastru desno od glavnog portala katedrale; 6. udubljeni znak u predvorju katedrale, desno od vrata stepenica što vode na terasu; 7. ugravirani profil u predvorju katedrale na zapadnom zidu; 8. ugravirani profil na pilastru u unutrašnjosti katedrale na zapadnom zidu, lijevo od ulaza.

Table I

1. Sign in the floor at entrance to terraces above the north nave of the cathedral. 2. Figures on the apse vaulting of the church of St John the Baptist. 3. Circles on the apse vaulting in the church of St John the Baptist. 4. Signs on the pilaster left of the main portal of the Cathedral. 5. Sign on the pilaster to the right of the main portal of the Cathedral. 6. Indented sign in the atrium of the Cathedral, to the right of the door of steps leading to the terrace. 7. Engraved profile in the atrium of the Cathedral (western wall). 8. Engraved profile on the pilaster in the interior of the Cathedral, on the western wall, left of the entrance.

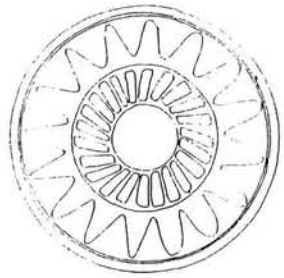
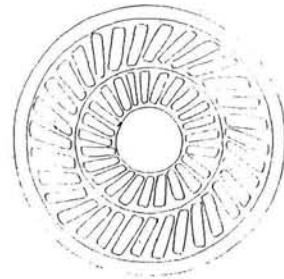
T I

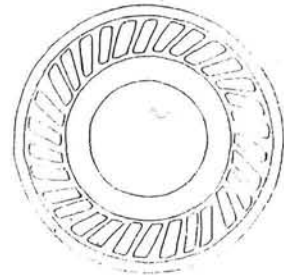
1

2

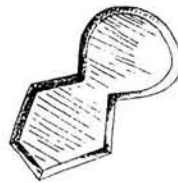
3

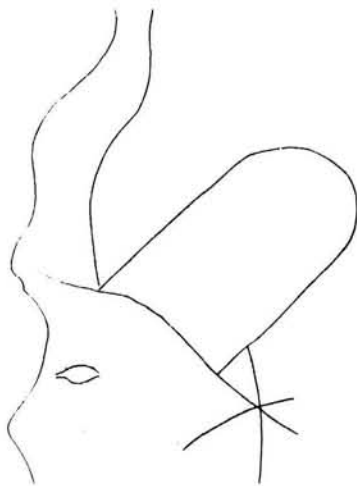
4

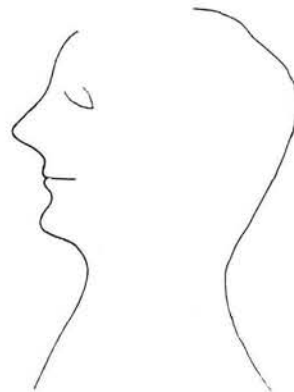
5

6

7

8

Sjekira i škvara (kutomjer)

Na fasadama crkve sv. Ivana Krstitelja prikazane su dvije alatke: sjekira i škvara. Sjekira je velikih dimenzija (dužina ručke oko 35 cm), dok je škvara tek kao minijaturni grafit (dužina krakova oko 4,5 cm) uz reljefnu rozetu.

Sjekira je urezana u kamenu u neposrednoj blizini ulaza u kosturnicu, koja je smještena ispod poda sakristije (T II, 12). Izvedena je urezivanjem široko udubljenog obrisa. Urez je skošen, pa se tako doima ne poput crteža, već kao udubljeni reljef. Postavlja se pitanje nije li možda riječ o znaku nad nekim grobom ili se ipak može svrstati u klasu zidarskih znakova. Na ovoj crkvi nisko na zidovima vide se grbovi obitelji Cipiko i Cega,⁴⁵ ispod kojih su grobnice, pa se stoga možemo pitati nije li riječ o znaku nad grobom nekog zanatlije (tesara). Međutim ovaj znak nema bordure; nije smješten unutar zatvorenog polja niti unutar štita grba. Pojedinač, zanatlija, ne može si dopustiti takvu slobodu da njegov grob bude jedini istaknut na cijeloj sjevernoj strani crkve. Ulaz u kosturnicu – svojevrsna Janua Inferni – simbolički je važno mjesto, koje ne može biti obilježeno privatnom oznakom kakvog zanatlije. Sama kosturnica posebna je podzemna dvodijelna prostorija. Jedini uski otvor, ulaz u kosturnicu, pred nekoliko je desetljeća zazidan na vanjskom, sjevernom zidu kosturnice.

Sjekira je prikazana u rukama čovjeka što siječe grane u prizoru Kristova ulaska u Jeruzalem na vanjskom luku portala katedrale. Sam oblik sjekire pripada onodobnom tipu tesarsko-zidarske alatke.⁴⁶ Poznat je prikaz sjekire u rukama tesara na korskim sjedalima splitske katedrale.⁴⁷ Sjekire se vide i na reljefima što prikazuju zanate na drugom luku glavnog portala San Marca u Veneciji.⁴⁸ Kao obilježja profesije sjekire su uklesane i na pojedinim grobnim pločama po dalmatinskim crkvama.⁴⁹

Sjekira je prastari religijski simbol, među ostalim izvorno vezan uz ideju munje, snage, razbijanja, oštromnosti...⁵⁰ Sjekira (ascia) prikazuje se na rimskim nadgrobnim spomenicima.⁵¹ Kao znak zidara sjekira je uklesana u Dioklecijanovoj palači.⁵² Često se javlja kao zidarski znak i na srednjovjekovnim spomenicima.⁵³ Sjekira spada u elementarne simbole spekulativne masonerije. Prikazuje se iznad kamena s piramidalnim vrhom, a njezin simbolizam tumači se, među ostalim, i kao ulazak ideje u materiju; dovodi se u vezu s idejom nadahnuća, inicijacije, osvještenja...⁵⁴

Možda bi se ovaj znak mogao tumačiti i u kontekstu titulara ove crkve – sv. Ivana Krstitelja, uz čiju se ličnost vezuje i sjekira: »Već je položena sjekira na korijenu stablima: svako će stablo koje ne daje dobroga roda biti posječeno i bačeno u oganj« (Mt 3,10).⁵⁵ Čuven je prikaz sjekire, u vezi s ovom temom, s unutrašnje strane zapadnog zida katedrale u Reimsu, gdje je prikazana upravo sjekira zabijena u korijenje.⁵⁶ Svetkovina sv. Ivana Krstitelja, koja pada na ljetni solsticij, inače potiče maštu (Ivanjska noć). U masonskoj tradiciji prenose se i uspome na ložu sv. Ivana (Loges de Saint Jean).⁵⁷ Tko zna, možda je upravo ovaj stari trogirski benediktinski samostan, koji u 13. stoljeću iznova gradi svoju crkvu, bio rasadište kojekakvih znanja. Možda su benediktinci podržavali posebnu zidarsku bratiju s međusobnim duhovnim kontaminacijama i interreferencijama.

O grafitu s likom škvara (T II, 11) već smo pisali, naglašavajući činjenicu da su malobrojni prikazi škvara u srednjem vijeku naznačeni s krakovima koji su razmaknuti, tako da se po njima mogu izvlačiti dijagonalne linije zasnovane na proporcijским odnosima, među kojima je mogao biti, pretpostavlja se, i zlatni rez.⁵⁸

Šesterolisti – šesterolatični cvjetovi

(*roses au compas*)

U predvorju katedrale prikazan je nepravilan šesterolist (šesterolatični cvijet rozeta) unutar kruga izveden kao grafit (T II, 10). U gredama ciborija u katedrali ugravirani su šesterolisti kao dekorativno-simbolični ukrasi. Poznat je ugravirani šesterolist unutar kruga urezan pored nacrtata portala na južnom zidu Bogorodičine crkve u Studenici.⁵⁹ Već smo pisali o šesterolistu unutar kruga izvedenom kao udubljeni reljef uz grafit škvara na sjevernom zidu crkve sv. Ivana Krstitelja (T II, 11). Spominjali smo i šesteroliste unutar kruga rasporedene uz križ na otvoru na istočnom zidu krstionice crkve sv. Ivana Krstitelja.⁶⁰ Zidarski znakovi u obliku šesterolista veoma su rašireni.⁶¹ Šesterolisti (šesterolatični cvjetovi) omiljeni su motiv dječjih igrarija šestarom. Česti su u folklornoj umjetnosti. Zamjećujemo ih npr. na ilirsko-rimskim stelama.⁶² Popularni su u ranokršćanskoj umjetnosti, a vrlo su česti kao dekorativni element i na srednjovjekovnim dalmatinskim spomenicima.⁶³ Javljaju se i na srednjovjekovnim grobnim spomenicima,⁶⁴ a vide se i na sarkofazima srpskih svjetovnih i crkvenih dostojanstvenika...⁶⁵ Zbog velike rasprostranjenosti ovog znaka – simbola ne možemo šesteroliste dovoditi u vezu s nekom posebnom osobom ili radionicom, no u našem slučaju javljaju se na tri spomenika zajedno s drugim znakovima, tako da i oni dovode u vezu katedralu, crkvu sv. Ivana Krstitelja i Bogorodičinu crkvu. Dvije trogirске crkve i Bogorodičinu crkvu u Studenici povezuju udubljeni pravokutnici, ali i šesterolist, koji inače, izvan konteksta, sam po sebi, nije nikakva relevantna karika.

Već smo pisali o simbolizmu šesterolista za čije se crtanje daju upute u Euklidovim elementima.⁶⁶ Zavodljivost ove figure, osim zbog njezine ljepote, proizlazi iz izotropnosti; naime iz jednog, prvog šesterolista generiraju se u beskraj novi šesterolisti.⁶⁷ Crteže šesterolista donosi Villard de Honnecourt u svojoj bilježnici, naznačujući da je takav motiv vidio kao ukras na podu jedne crkve u Ugarskoj (tabla XXX, fol. 15 V^o). Iz šesterolista se lako nacrtata heksagram, a iz njega pak Salamunov pečat – znak važan u ezoteriji.⁶⁸

U srednjovjekovnoj ikonografiji, na romaničkim freskama i minijaturama, šesterolisti – šesterolatični cvjetovi (rozete) naznačuju zvijezde na svodu.⁶⁹ Šesterolist (šesterolatični cvijet) kao oznaka za sunce vrlo često ide skupa s mjesecom, što se uočava na grobnim pločama.⁷⁰ Sunce i mjesec prikazuju se na brojnim prikazima raspeća.⁷¹ U antičkoj umjetnosti, osim na grobnim spomenicima, ovaj se par javlja u ikonografiji Mitre.⁷² Sunce i mjesec astrološki su simboli, ali i naznake za nebesko, nadnaravno, uzvišeno. U tom smislu shvaća se i pojava Heliosa i Seline na Fidijinom timpanu Partenona u prizoru rođenja Atene što izlazi iz rupe što ju je udarcem sjekire otvorio Hefest (bog – zanatlija!) na Zeusovoj glavi.⁷³

Pojava ovih šesterolista – cvjetova – zvijezda na ovim trogirskim crkvama u funkciji zidarskih oznaka ali i kao simbola – uz križ na otvoru sakristije sv. Ivana Krstitelja i na ciboriju u katedrali – vjerojatno ukazuje i na simboličko dublje promišljanje ovog znaka. Šesterolist je poticajan za razne asocijacije i domišljanja, pa se tako spekulira od prelaska od broja 1 (od radiusa kruga) pa do broja 6, koliko broje njegovi krakovi, laticе.⁷⁴ Izotropnost sugerira dinamiku, rotacije, generiranje, unosi vremensku dimenziju u prizor. Prikazivanje šesterolista znači i očitovanje makar elementarnih znanja geometrije, pa je tako u ranome srednjem vijeku magistar Ursus prikazao samog sebe na poznatom reljefu u crkvi San Pietro in Valle u Ferentillu sa šestarom u ruci kako crta kružnice, od kojih su neke s upisanim šeste-

Tabla II.

1. Znak na nadvratniku zaidnih vrata na sjevernome vanjskom zidu katedrale; 2. pravokutnik s florealnim motivom na južnome vanjskom zidu crkve sv. Ivana Krstitelja; 3. pravokutnik s geometrijskim motivom u unutrašnjosti katedrale u glavnom brodu, visoko na južnom zidu iznad luka između prvog i drugog pilona; 4. polukružno udubljenje na zapadnom zidu u katedrali, lijevo od ulaza; 5. kružno, stupnjevitno udubljenje na prvom lijevom pilonu u katedrali (istočna strana); 6. polumjesec, jedan od četiri znaka, na prvom lijevom pilonu u katedrali (južna strana); 7. znak na južnome vanjskom zidu crkve sv. Ivana Krstitelja; 8. znak uz prozor stepeništa na zapadnom zidu pročelja predvorja katedrale; 9. znak lijevo od glavnog portala crkve sv. Ivana Krstitelja; 10. ugravirani šesterolist u predvorju katedrale, desno od vrata za stepenište; 11. udubljenja rozeta (šesterolist) s ugraviranom alatkom (škvarom?) na sjevernome vanjskom zidu crkve sv. Ivana Krstitelja; 12. ugravirana sjekira uz otvor kosturnice na sjevernome vanjskom zidu sakristije sv. Ivana Krstitelja.

Т II

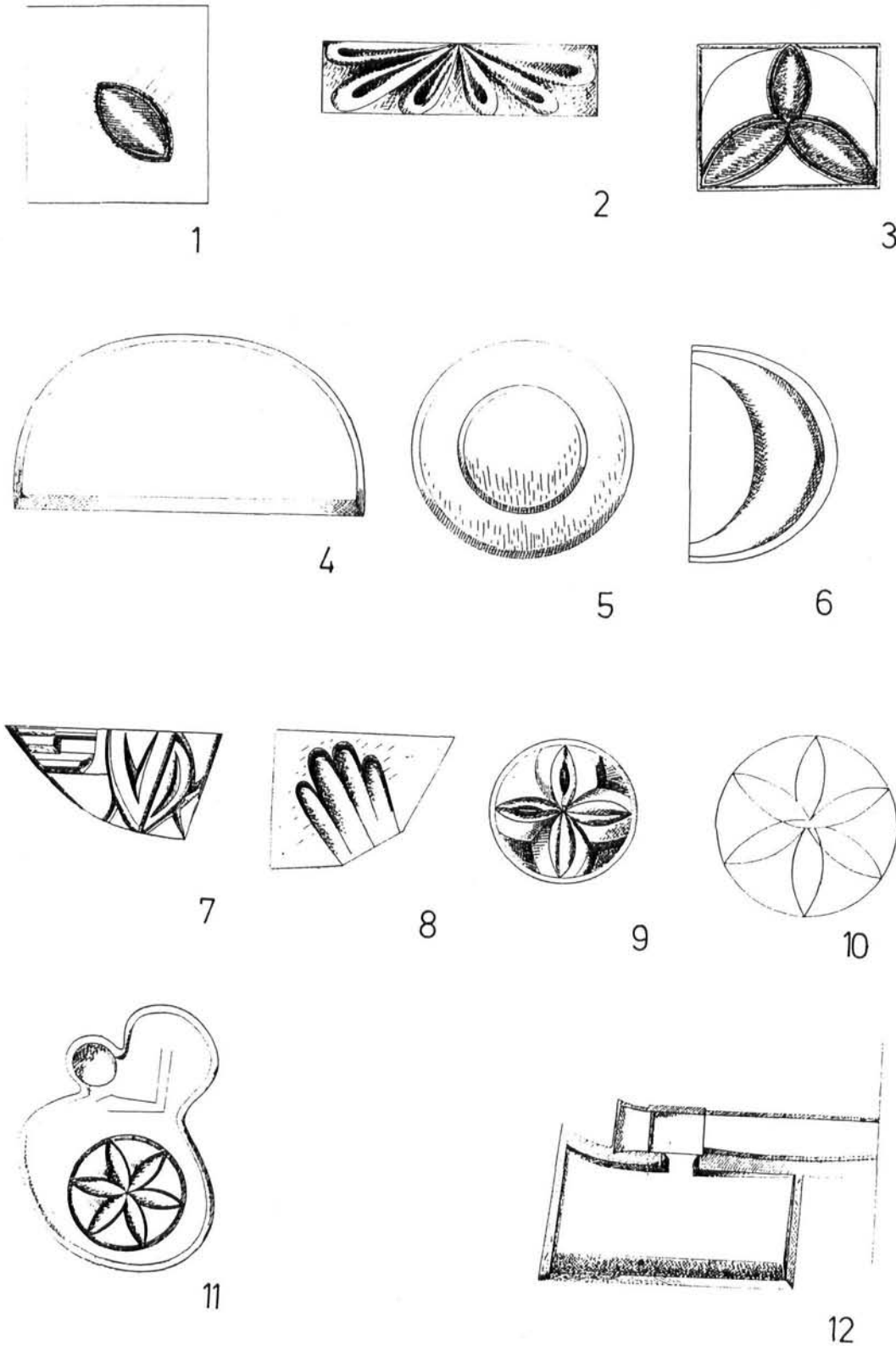

Table II

1. Sign on the architrave of the walled door on the outside northern wall of the Cathedral. 2. Rectangle with floral motif on the external south wall of the church of St John the Baptist. 3. Rectangle with geometrical motif in the interior of the Cathedral in the nave, high up on the south wall, above the arch spanning the first and second pylon. 4. Semicircular recess on the west wall of the Cathedral, left of entrance. 5. Circular, stepped recess on the first pylon on the left in the east part of the Cathedral. 6. Crescent, one of four signs, on the first left pylon in the Cathedral (south part). 7. Sign on the south external wall of the church of St John the Baptist. 10. Engraved six-lobed sign in the atrium of the Cathedral, to the right of the staircase door. 11. Recessed six-lobed rosette on the north outer wall of St John the Baptist. 12. Engraved axe near the aperture of the charnel house on the north outer wall of the sacristy (St John the Baptist).

rolistom.⁷⁵ U tom smislu treba očitovati barem neke od semantičkih ljuski ovih trogirskih znakova, koji nam svjedoče da su naši majstori bili ponosni na svoje znanje, to više što su bili okruženi svijetom u kojem je učenost bila privilegija šačice odabranih.

Polumjesec

Na katedrali na prvome desnom pilonu i na sjeveroistočnom bridu crkve sv. Ivana Krstitelja uočili smo polumjesec izvedene kao udubljene reljefe (T II, 6). Sličan znak uočava se na luku između trećeg i četvrtog pilona nadesno u glavnom brodu katedrale. Ove figure treba razlikovati od osvojenih polukrugova kod kojih je površina ravna, dakle bez reljefa. Na pilonu u katedrali mjesec je prikazan kao mladak; onaj na Sv. Ivanu obrnutog je smjera. Zbog široke rasprostranjenosti ovog znaka u srednjovjekovnoj ikonografiji, u religioznim i profanim motivima (grbovi, novac, ukrasi...), ne bismo se upuštali u njihova tumačenja. No vjerojatno polumjesec, kao i šesterolist – rozeta (kao naznaka za sunce i zvijezde), unosi uzvišene, nebeske konotacije. Ako bismo polumjesec u katedrali shvatili kao astrološki simbol, onda bi se koncentrični krugovi plitkog udubljenja na prvom pilonu nalijevo – istočna strana – mogli prepoznati kao oznaka za sunce (T II, 5). Polumjesec je vrlo raširen i kao oznaka srednjovjekovnih zidara. Vrlo je čest u katedrali u Reimsu.⁷⁶ Spekulativna masonerija među glavnim simbolima ima mjesec što ide skupa sa suncem.⁷⁷

Cvjetovi

Cvjetove izvedene u istoj maniri – u udubljenim reljefima – uočavamo na katedrali i na crkvi sv. Ivana Krstitelja. Cvjetovi se javljaju i u parovima s različitim brojem stranica. Uočavamo ih i na pilastru i na polustupovima, dakle na važnim mjestima⁷⁸ (T III, 11, 12, 13).

Simbolizam samih cvjetova vrlo je bogat, s preljevima konotacija, s gotovo u pravilu pozitivnim značenjima (uobičajeni su u rajskim prizorima) što, dakako, variraju ovisno o kulturnom krugu, o religijama, o kulturnim konvencijama.⁷⁹ Ljiljani, ciklame i ruže, jasmini... spadaju u ikonografske simbole vezane uz Bogorodicu, ali i uz razne svece.⁸⁰ Kao dekorativno-simbolički elementi javljaju se u bezbrojnim varijacijama u srednjovjekovnoj ikonografiji od slikarstva do heraldike. Kao znak koriste ih i srednjovjekovni zidari.⁸¹ Vjerojatno i u našem slučaju broj latica ima također svoja značenja. Kod peterolatičnog cvijeta valjda u vezi sa simbolizmom broja pet, koji se smatra, među ostalim, i brojem »sklada i ravnoteže«, kao »hijerogamija, spajanja nebeskog i zemaljskog principa«.⁸² Cvjetovi s obzirom na svoje naglašeno središte spadali bi u klasu simbola središta, slični kotaču.⁸³ Cvjetovi zadivljuju svojom ljepotom; potiču čula vizualno, taktilno i njuhom; navode na kontemplativni pristup. Zaista: »Cvijet je jedna od tipičnih strasti ljudskog duha. Jedan od točkova njegove vrteške. Jedna od njegovih rutinskih metafora.«⁸⁴

Listovi i grančice

Na katedrali i na crkvi sv. Ivana Krstitelja zamjećujemo udubljene reljefe koji dosežu i do 15 cm a prikazuju listove i grančice. I listovi su katkad rašljasti, pa se doimaju kao da su grančice (T III, 1-6, 10). Najviše ih je (ukupno tri) na zapadnom pročelju predvorja katedrale. Valjalo bi ih pokušati botanički identificirati, što bi pomoglo razumijevanju njihova simbolizma.⁸⁵ Glavni, najveći znak, što je otučen, imao je međutim, naglasili smo, listove izvedene u pravom reljefu i to prikazane jedan iznad drugog, prostorno. Dva florealna znaka mogla bi se

možda klasificirati kao palmete; jedan na istočnom zidu apside crkve sv. Ivana Krstitelja i pogotovo onaj drugi u unutrašnjosti iste crkve na svodu ove apside (T III, 8, 9). Stablo palme u drugom kontekstu, kao simbolično-dekorativni element, nalazi se na dovratnicima na južnom portalu Bogorodičine crkve.⁸⁶ Simbolizam listova i grančica vezuje se prije svega uz slavu, uz različite obrede, npr. za Blagdan sjenica: »Složite povorku s grančicama u ruci« (Ps 118, 27). Palmine grane nosila je božica Nike, kao što je imaju u rukama i kršćanske mučenice kao obilježje svoje slave. Jamblih u *Životu Pitagore* navodi kako se bogovi časte lovrikom, cedrom, čempresom, hrastom ili mirtom.⁸⁷ Ulazak Krista u Jeruzalem, kojeg pozdravljaju palminim granama (Iv 11, 12-13), prikazan je, uostalom, i na vanjskom luku trogirске katedrale, no umjesto palme prikazana je, čini se, maslina.⁸⁸ Općenito zimzelene listovi, bršljan posebice, upućuju na vječnost. Zlatna je grana u tom smislu najpoznatiji simbol.⁸⁹ U simbolizmu spekulativne masonerije ključna je simbolika mimoze odnosno akacije.⁹⁰

Na pročelnom, zapadnom zidu predvorja listovi, predmnijevamo, hvale Radovanovo djelo. Jedan list isklesan je tako uz sam luk velikog otvora, uz kapitelnu zonu (T III, 2). Ovaj veliki zapadni ulaz u predvorje funkcioniра poput svojevrsnog prostornog okvira za glavni, zapadni portal katedrale.

Zapravo cijelo predvorje ukazuje nam se kao golem slavoluk s tri otvora, pogotovo njegovo zapadno pročelje raščlanjeno polustupovima. Na tom pročelju, »slavoluku«, pojavljuje se kao na svojevrsnom ekranu najviše znakova s čitavim repertoarom oblika, osobito na onom dijelu gdje u zidnoj masi vode stepenice. Možda je i ovakva naša interpretacija potaknuta željom za odavanje počasti Radovanu, za održavanje i promicanje njegove slave.

Udubljeni pravokutnici

Na katedrali, na crkvi sv. Ivana Krstitelja i na Bogorodičinoj crkvi zamjećujemo udubljene pravokutnike (sl. 4). Razlikujemo ih od pravokutnih, dubokih rupa, utora za grede, vjerojatno za skele u vrijeme gradnje, koje su simetrično raspoređene u istoj liniji. Ovo su međutim plitka udubljenja, najčešće ne dublja od 1 cm. Dimenzije pravokutnika variraju od onih s dimenzijama manjih od 5 x 2 cm do onih čije baze prelaze 10 cm. Naprimjer, udubljeni pravokutnik uz sjeverni portal Bogorodičine crkve iznosi 14 x 4,4 cm. Neki su pravokutnici sasvim uski, smješteni na spojnicama tesanaca, pa pomišljamo ipak o umetanju nekakve tanke alatke, premda se ne može dovinuti čemu bi to sve služilo.⁹¹ Neka od ovih udubljenja približavaju se gotovo kvadratu. Pravokutna udubljenja razlikujemo i po usmjerenju; većina ih je ipak vodoravna (T IV). Nalazimo ih sasvim nisko iznad sokla, ali i visoko pod vijencima glavnog broda katedrale, u eksterijeru ali i u interijeru. To su zapravo najbrojniji znakovi. Nalaze se često uz rubove tesanaca, na spojnicama, na granici dva, a katkad i tri klesanaca, tako da ih ovi znakovi povezuju. U jednom od tih znakova uočili smo i manje ureze. Da li su se možda u njima upisivale i oznake u bojama koje su s vremenom izbljedjele? Jesu li služili kao orijentiri pri montaži, kao oznake za korelacije s nacrtima, ili možda kao reperi za viziranje?

Spomenuti znak uz sjeverna vrata Bogorodičine crkve doima se svojom dimenzijom i vertikalnim usmjerenjem upravo kao snažno utisnut biljeg. Veći broj ovakvih oznaka razabiremo na zapadnom zidu u priradi Bogorodičine crkve u blizini glavnog portala i bifora.⁹² I na crkvi sv. Ivana Krstitelja vidimo ih uz južni portal, na pravokutnom prozoru na sjevernom zidu... Pravokutno udubljenje (gotovo kvadrat) uočava

Tabla III.

1. List na zapadnome vanjskom zidu predvorja katedrale uz prozor stepeništa; 2. list na zapadnome vanjskom zidu pročelja, desno od luka glavnog ulaza; 3. list na polustupu, na zapadnome vanjskom zidu pročelja, lijevo od glavnog ulaza; 4. listovi, jedan od četiri znaka na prvom lijevom pilonu u katedrali (južna strana); 5. znak na zidu u unutrašnjosti katedrale, glavni brod, sjeverni zid iznad prvog pilona; 6. znak na zidu u unutrašnjosti katedrale, glavni brod, južni zid; 7. palmeta (?) na svodu apside crkve sv. Ivana Krstitelja; 8. palmeta (?) na svodu apside crkve sv. Ivana Krstitelja; 9. znak u predvorju katedrale iznad vrata stepeništa; 11. cvijet na vanjskome južnom zidu glavnog broda katedrale, vidljiv s južne terase; 12. par cvjetova na polustupu, drugom po redu, na zapadnom pročelju predvorja katedrale; 13. par cvjetova na pilastru na sjevernome vanjskom zidu crkve sv. Ivana Krstitelja.

T III

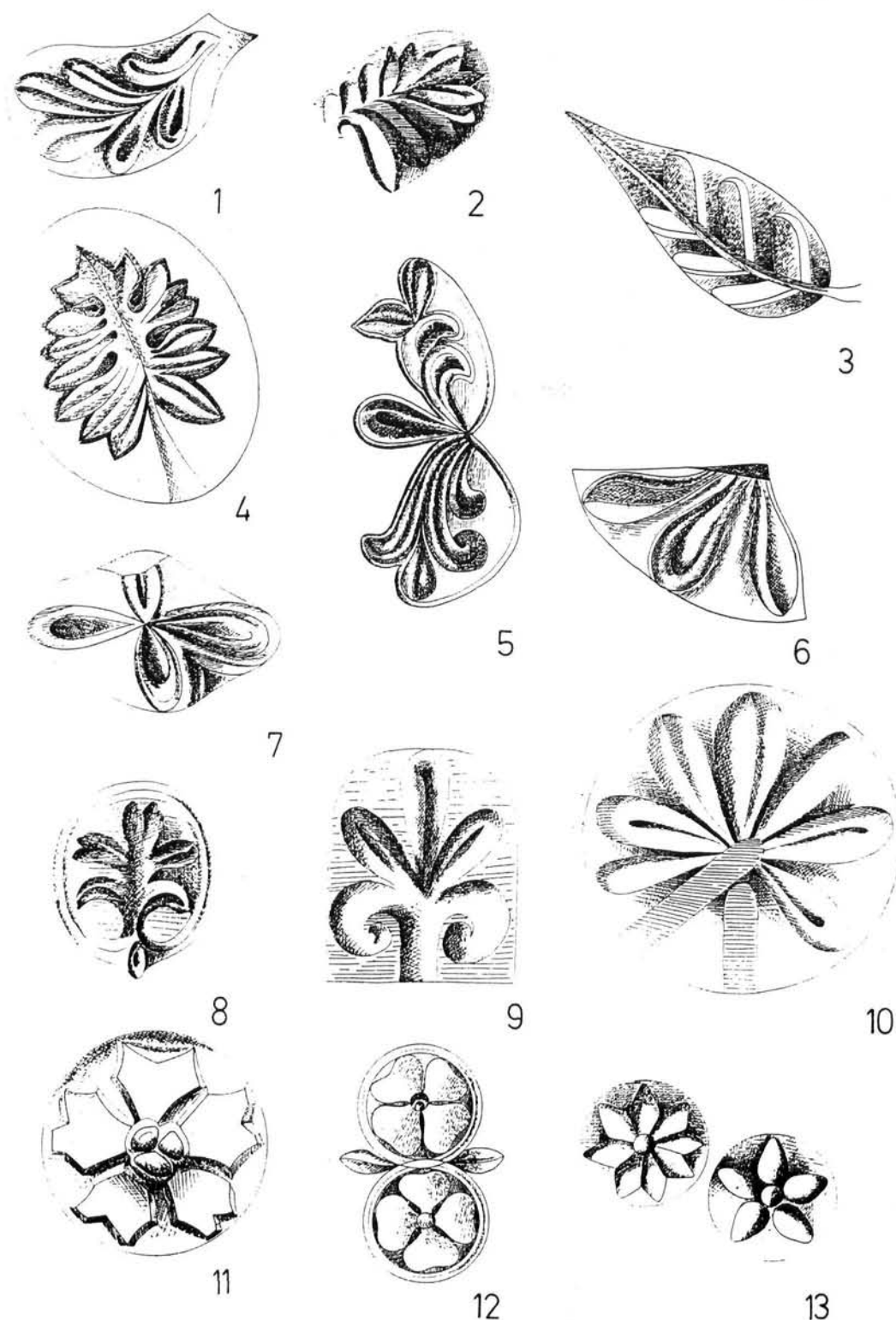

Table III

1. Leaf ornament on the outer west wall of the atrium of the Cathedral, near the staircase window. 2. Leaf on the outer west wall of the facade to the right of the arch of the main entrance. 3. Leaf on the demi-column, on the outer west wall of the facade, left of the main entrance. 4. Leaf ornaments, one of four signs, on the first pylon on the left in the Cathedral (south side). 5. Sign on wall inside the Cathedral, nave, north wall above the first pylon. 6. Sign on wall, interior of the Cathedral, nave, south wall. 7. Palmette (?) on the apse vaulting of the church of St John the Baptist. 8. Palmette (?) on the apse vaulting of the church of St John the Baptist. 9. Sign in the atrium of the Cathedral above the staircase door. 11. Flower motif on the outer south wall of the Cathedral nave, seen from the south terrace. 12. Pair of flower motifs on the demi-column, second in a row on the west front of the Cathedral atrium. 13. Pair of flower motifs on pilaster on the outer north wall of the church of St John the Baptist.

se odmah na početku zavojitih stepenica, s kojima se iz predvorja katedrale pristupa na terasu, pa se doima kao svojevrsni paraf za čitav ovaj zadivljujući graditeljski pothvat.

Udubljeni pravokutnik na nadvratniku zazidanih sjevernih vrata katedrale ima upisani znak poput oka (T II, 1). Jedan pravokutnik uz prozor na južnom zidu crkve sv. Ivana ukrašen je s listolikim motivima (T II, 2). U pravokutniku smještenom visoko u unutrašnjost katedrale vide se ukrštene krivulje upisane šestarom (T II, 3). Razmatrali smo već pravokutnik s upisanim geometrijskim motivima iznad okulusa sa skulpturom u predvorju katedrale. Dakle, neki udubljeni pravokutnici ipak su izrazito simbolički obilježeni.

Pravokutna udubljenja nisu bila shvaćena kao znakovi, pa su mnoga od njih, jednako kao i rupe, ispunjena malterom ili kamenjem za kasnijih popravaka. Na Bogorodičinoj crkvi (analogna udubljenja) zakrpljena su mramornim umecima.

Ostaje otvoreno pitanje njihova simboličnog značenja ako nadilaze puke pragmatične funkcije, što je nesumnjivo u slučaju pravokutnika s dopunskim ukrasima (znakovima).

Pravokutnici (kvadrati) spadaju u elementarne simbole, u vezi su s brojem četiri, s idejom čvrstine, opipljivog savršenstva, punine objave...⁹³ U srednjovjekovnoj imaginaciji, domišljalo se, pravokutnici i kubična tijela na zemlji su ono što su krug i kugla na nebu.⁹⁴ Kvadrat je doživljavan gotovo kao deformiran krug. U ranokršćanskoj, protobizantskoj umjetnosti pravokutne aureole imaju žive figure, za razliku od onih koje su se odselile u vječnost, pa ih rese svetokruzi. Pravokutnik je oznaka za zemlju; i podnožje Božjeg prijestolja (zemlja) ovog je oblika. I knjiga u Kristovim rukama pravokutnog je oblika, pa se kvadrat može doživljavati i kao savršenstvo, kao oznaka otkrivenja. Raj je bio kružnog oblika, no nebeski je Jeruzalem pravokutnik, što je oblik bezbrojnih hramova i crkava.⁹⁵ Svakako, pravokutnik (osobito kvadrat kao poseban slučaj) ekonomična je figura, zavodljiva svojom (prividnom) jednostavnošću i simetrijom. Pravokutnici imaju važno mjesto i u simbolizmu spekulativne masonerije.⁹⁶ Kakva su značenja naših pravokutnika, koji se uz to međusobno razlikuju? Moguće je da onaj s oznakom poput oka ima apotropijski karakter, s obzirom na općepoznat profilaktički simbolizam oka koje čuva od uroka.⁹⁷ Ipak, naš je dojam da se kod pojedinih, posebno velikih, pravokutnika željelo ostaviti dojam snažnog biljega, bez obzira da li ga to utiskuje pojedinac ili cijela radionica.

Polukružna udubljenja

Na katedrali i na crkvi sv. Ivana Krstitelja zamjećujemo udubljene plitke polukrugove, dubine manje od 1 cm (T IV). Zamjećujemo ih sasvim nisko iznad sokla zapadnog pročelja katedrale, ali i visoko, npr. na prvom desnom pilonu i na zidu glavnog broda, iznad terasa južne bočne lađe. Većina ih je orijentirana s lukom prema gore, no neki su usmjereni prema dolje. Uočavaju se i oni osvojeni, pa se doimaju poput polumjeseca. Najprezentativniji polukrug uklesan je u unutrašnjosti katedrale na zapadnom zidu, desno od ulaza (polumjer iznosi oko 10 cm) (T II, 4). Teško se dovinuti kakvu su eventualno tehničku funkciju mogle imati ove oznake. Nisu tako česte kao udubljeni pravokutnici da bi možda služile kao referentne točke u konzistentnijoj mreži, što bi bila veza između projekta i realizacije.

Ravna crta, promjer ovih polukrugova, simbolizira možda zemlju ili valjda vodu, dok bi polukrug iznad njih mogao biti naznaka za nebeski svod. Takav je u antičkoj umjetnosti oblik vela što ga iznad glave nosi božanstvo neba (Coelus). U srednjovjekovnoj ikonografiji polukružni veo iznad Bogorodičine glave pridržavaju anđeli. Anđeli također drže veo, polukrug, u kojem nose duše pokojnika, ali orijentiran prema dolje.⁹⁸ Nadute osvojljene velove u antičkoj umjetnosti nose nife kao naznaku vjetra; tako se prikazuju i eroti kako jedre na moru. Obris položenih polukrugova može asociirati na kitove ili pak na kornjače, na dvije životinje bremenite simboličkim nabojima u raznim kulturnim krugovima.

Pomišljamo ipak da se ovi naši trogirski polukruzi srodni udubljenim pravokutnicima. Stoga bi, valjda, vizualizirali akciju ostavljanja biljega na dobro izvedenu djelu, npr. na vrlo važnom zapadnom, unutrašnjem zidu katedrale, na kojem je i glavni portal, čak su dva polukruga uklesana na prvom pilonu zdesna (zajedno s polumjesecom i lišćem), koji je možda egzemplaran kao prvi sagrađen u nizu pilona (T II, 6, T III, 5).

Rupe i udubljenja u obliku polukugle

Na katedrali i na crkvi sv. Ivana Krstitelja zamjećujemo u interijeru i eksterijeru plitka kružna udubljenja i rupe što se duboko zavlače u zidnu masu. Rupe međutim ne perforiraju zidnu masu naskroz, već se zagube u njezinoj dubini. Neke od ovih rupa organskog su oblika, poput otvora na tjelesnim masama. Možda je riječ o prirodnim šupljinama na koje se naišlo pri obradi kamena; međutim otvor duboke rupe što se vidi na stepeništu u podnožju zvonika (zvonare) crkve sv. Ivana Krstitelja ima pravilan, brižno obrađen rub s bordurom. U interijeru ove crkve okvir niše u blizini oltara naskroz je perforiran. Dva pravokutna duboka udubljenja, poput izduženih pravokutnika na glavnoj apside katedrale, doimaju se poput naknadnih oštećenja. U predvorju katedrale vide se tri duboke rupe; jedna je gotovo skrivena s trokutastim zabatom, okvirom portala.

Rupe treba razlikovati od plićih kružnih udubljenja. Spomenuli smo onu koja se doima poput udubljene polukugle (promjera oko 10 cm) što se vidi u predvorju katedrale ispod okulusa sa skulpturama zmajeva što žderu ženu, koju pak dovodimo u vezu s majstorom Radovanom. Spomenuli smo plitko, s koncentričnim krugovima zaokruženo udubljenje što se vidi na prvom lijevom pilonu (T II, 5). Po jedno udubljenje vidimo na bočnim apsidama katedrale. Dva udubljenja uočavamo i na južnom prozoru glavne apside. Iznad glavnog oltara u katedrali, na ključnom kamenu dvaju lukova apside na svakom je po jedno kružno udubljenje. Na ovako važnome mjestu ne može se tek iz traljavošći staviti oštećen kamen. Bez sumnje, većina od ovih rupa ima simboličke funkcije.

Rupe i udubljenja su vizualno i taktilno, a naravno i intelektualno, zanimljivi fenomeni. Rupa je diskontinuitet na plohi; dovodi u pitanje plohu i tijelo na kojem je izvedena. Topologijski, tijelo može doživjeti savijanja i deformacije a da ne izgubi svoju bit, koja se međutim mijenja s pojavom perforacije.⁹⁹ Rupa je iznenađenje, diskontinuitet na oplošju. Ona je informatički zanimljiva, uostalom kao i tjelesni otvori. Uvodi iz plošnog u trodimenzionalnu unutrašnjost, u nepromičnu masu, u materiju (naravno, moguća su čitanja u obrnutom pravcu). Rupe su, dakako, i seksualno asocijativne; ima primjera da su one na srednjovjekovnim zdanjima naglašene poput vagina.¹⁰⁰ U medicinskom smislu prizivaju ideju trepanacije.

Rupe su i religiozno asocijativne. Kroz otvore uz grobove prinose se libacije pokojnicima. Kroz njih se uvlače zmije. Nad grobovima – oltarima u starokršćanskim crkvama postoje posebni otvori kako bi se omogućilo komuniciranje s tijelom mučenika. Iz sarkofaga osobâ svetog života, osobito u pravoslavnom svijetu, očekuje se da procuri čudotvorna, miomirisna materija – miro.¹⁰¹ Ljudsku maštu draška i rupa vrh dječje lubanje; zgrade inače sa svojom šupljinom i svodnom konstrukcijom podsjećaju na lubanje. U mnogim kulturama, da bi se duši nakon smrti omogućio izlaz, probije se krov nad glavom.¹⁰²

Na rimskim žrtvenicima pojavljuju se i polukružna udubljenja radi ljevanica.¹⁰³ Udubljenja su česta na grobnim pločama kršćanskih mučenika na kojima se vrši obredno blagovanje.¹⁰⁴

Rupe (kamenice) zamjećuju se i na srednjovjekovnim rustičnim grobnim pločama u ruralnim sredinama.¹⁰⁵ Udubljenja u kamenu, bila ona prirodna ili umjetna (npr. spurile, udubljenja od kola na trasama nekađasnih rimskih cesta), doživljavaju se kao neobični znakovi, kao svetački ili pak vražji biljezi.¹⁰⁶ U Poljicima pokazuju tako na udubljenja (kamenice) – otiske koljena kamenovanoga splitskog nadbiskupa sv. Arnira.¹⁰⁷

Što su ove trogirске rupe i udubljenja značili Radovanu i njegovim suradnicima? Ona dva kružna udubljenja na luku apside iznad oltara u katedrali mogu se tumačiti u duhu tradicija Royal Arch (Arch Masonry, Grand Lodge of Mark Master Masons), koja je, navodno, posebno obilježavala ključni kamen s aluzijama na kamen koji su zidari odbacili, ciljajući na misao »Kamen što ga odbaciše graditelji, postade kamen zaglavni« (Ps 118, 22 – usporedi i Mt 21, 42; Mk 12, 10-11; Lk 20, 17; Dj 4, 11; 1 Pt 2,7).¹⁰⁸

Rupe su, tumači se, i znakovi otvaranja prema nepoznatom; one su »poput čekanja ili iznenadnog očitavanja«. Analogno rupi u Zeusovoj glavi, iz koje je izašla Atena (mudrost), rupe se mogu smatrati »putem prirodnog rađanja ideje«. ¹⁰⁹ Možda su u tom smislu ove rupe biljezi iluminacije samog majstora Radovana.¹¹⁰

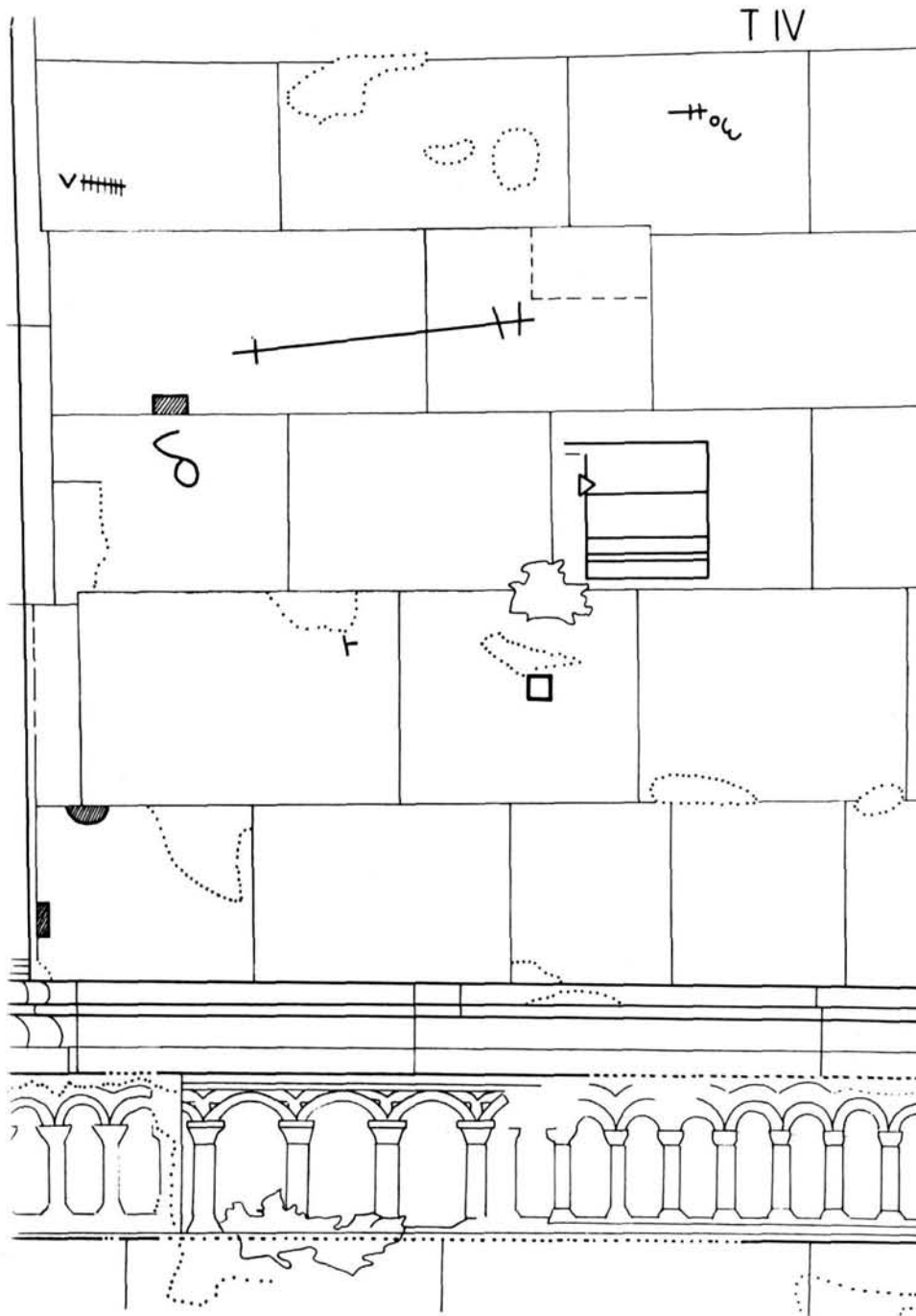

Tabla IV.

Segment zida zapadnog pročelja predvorja katedrale, od sokla do ispod prozora stepeništa s velikim brojem oznaka: pravokutna udubljenja, polukružno udubljenje, slovo d, dužina s unutrašnjom podjelom, zarezi – znakovi numeracije...

Table IV

Segment of the western facade of the Cathedral atrium with a large number of signs: rectangular recessed space, semi-circular recessed space, the letter d, commas, numerals...

Bilješke

- 1
I. BABIĆ, *Agnus Dei na crkvi sv. Ivana Krstitelja u Trogiru, Prijedlog za Radovana*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 27/1988, str. 57 i d.
- 2
I. BABIĆ, *nav. dj.*, sl. na str. 71.
- 3
Usporedi: *Travaux de l'Academie nationale de Reims*, C X VII/1904-1905; H. DENEUX, *Signes lapidaires et épures du XIII siècle à la cathédrale de Reims*, Bulletin Monumental, LXXXIV, 1925, str. 99-130. Većina skulptura na portalima zapadne fasade katedrale u Reimsu uglavnom je suvremena s onima u Trogiru. Vidi: P. KURMAN, *La façade de la Cathédrale de Reims*, sv. I i II, Paris, Lausanne, 1987.
- 4
J. RICHER, *Les sculptures des mois à Trogir et à Ferrare*, Bulletin Monumental, 1965, str. 25-35. Inače je starac što se grije uz vatru čest motiv za prikaz veljače.
- 5
O simbolizmu pesti u obliku škvara vidi: C. GAIGNEBET – J. D. LAJOUX, *Art pofran et religion populaire au Moyen-Age*, Paris, 1985, str. 226-227; vidi npr. sl. 5, str. 227 s prikazom Adama iz Bayeuxa.
- 6
S. MANDIĆ, *Dva studenička graditelja, Da li se trogirski vajar Radovan učio majstorstvu u Studenici*, NIN, br. 507, 2. oktobra 1960; M. KAŠANIN, M. ČANAK-MEDIĆ, J. MAKSIMOVIĆ, B. TADIĆ, M. ŠAKOTA, *Manastir Studenica*, Beograd, 1986, str. 72-73.
- 7
V. GOSS, *Parma-Venice-Trogir: Hypotetical Peregrinations of a Thirteenth Century Adriatic Sculptor*, Arte Veneta, XXIX, 1980, str. 26-40.
- 8
V. GOSS, *nav. dj.*, passim. Usporedi i recentni rad: W. DORIGO, *Una nuova lettura della scultura del portale centrale di S. Marco*, Venezia arti, 2/1988, str. 22.
- 9
Bibliografiju o zidarskim znakovima općenito, posebno u Italiji, vidi kod: S. LAMARTIRE, *I «segni» dei lapicidi*, u knjizi: LANFRANCO e WILIGELMO, *Il Duomo di Modena*, Modena, 1984, str. 405-413.
- 10
Zidarskim znakovima sustavno se bavi Centre international de recherches glyptographiques. Vidi izdanje: *Actes du colloque international de glyptographie de Saragossa, de 7 au 11 juillet 1982*.
- 11
E. HÉBRARD – J. ZEILLER, *Spalato, le palais de Dioclétien*, Paris, 1912, str. 151-153; C. FISKOVIĆ, *Prilog proučavanju i zaštiti Dioklecijanove palače u Splitu*, Rad JAZU, knj. 279, Zagreb, 1950, str. 12.
- 12
T. G. JACKSON, *Dalmatia the Quarnero and Istria*, Oxford, 1887, sv. II, str. 265, ch. XVIII.
- 13
Usporedi: J. GIMPEL, *Les batisseurs de cathédrales*, Paris, 1966, str. 83-87. Usporedi poglavlje »Dei segni incisi« u knjizi: R. OURSEL, *L'architettura romanica*, Milano, 1986, str. 165-176.
- 14
Trokuti su položeni ne na kraćoj, već na dužoj kateti, pa tako podsjećaju na trokut kod Villarda de Honnecourta u prikazu mjerenja visine zgrade (tabl. XL, fol. 20 V°). Oznake prema izdanju *Album de Villard de Honnecourt, architect du XIIIe siècle*, ed. Bibliothèque nationale, Paris, 1927.
- 15
Na otučene natpise upozorio je Đ. BOŠKOVIĆ u: *Jugoslavenski istorijski časopis*, 1937, sv. P-4, str. 265. Usporedi: Lj. KARAMAN, *Portal majstora Radovana u Trogiru*, u knjizi: *Ljubo Karaman*, Split, 1986, str. 490.
- 16
Vidi npr. G. de FRANCOVICH, *Benedetto Antelami architetto e scultore e l'arte del suo tempo*, sv. I i II, Milano, Firenze, 1952, str. 337.
- O erotizmu u romaničkoj umjetnosti pionirski rad je G. J. WITKOVSKI, *L'art profan à l'église, ses licences symboliques, satiriques et fantastiques*, Paris, 1908; vidi npr. sl. 57, str. 49. Na ovu temu opširno: C. GAIGNEBET – J. D. LAYOUX, *nav. dj.*, str. 192 i d.; *Survivances de Priape*.
- 17
Usporedi: S. RADOJČIĆ, *Mileševa*, Beograd, 1963, str. 16, bilj. 12; ISTI, *Temenički natpis*, u knjizi: *Uzori i dela starih srpskih umetnika*, Beograd, 1975, str. 11. Križevi u krugovima prikazani su vrh kupole južnog i sjevernog transepta Sv. Marka u Veneciji (u takozvanoj kupoli sv. Ivana uz križ je upisan tekst iz Evandjelja). Vidi: O. DEMUS, *The mosaics of San Marco in Venice*, Chicago-London, 1984, sv. I, 1, 2, 1, 3. U atriju, u tzv. Mojsijevoj kupoli, na vrhu je čitav splet krugova što oblikuju radijalni zvjezdoliki motiv. O. DEMUS, *nav. dj.*, sv. II, 73, 312, 355.
- 18
X. L. DUFOUR, *Rječnik biblijske teologije*, Zagreb, 1988, s. v. graditi, str. 279-282. Čitavu jednu teologiju gradnje očituje molitva posvećenja crkve opatije sv. Spasa iz 1029. Tako su 12 prozora aluzije na apostole, 4 prozora pak odnose se na evanđeliste. Vidi: V. MARTET – P. DECHAMPS, *Recueil de Textes relatifs à l'histoire de l'architecture et à la condition des architectes au Moyen Age, XIe – XIIe siècles*, Paris, 1911, doc. XXI, str. 80-81.
- 19
Usporedi Post 11, 1-9. X. L. DUFOUR, *Rječnik biblijske teologije*, s. v. Babel/Babilon, str. 35-38. Za srednji vijek vidi: C. GAIGNEBET – J. D. LAJOUX, *nav. dj.*, str. 206. Vidi npr.: B. TEYSSÈDRE, *Naissance du Diable, De Babylon aux grottes de la mer Morte*, Paris, 1984, str. 299-310.
- 20
Vidi npr. J. G. BOUKE, *Scatologic Rites of all Nations*, New York, 1934, str. 168-271 o praznovjermima vezanim uz gradnju mostova, str. 170 o ljudskim žrtvama pri gradnji nekih zdanja. Bibliografiju na ovu temu vidi kod: S. RADOJČIĆ, *Opasnosti stvaranja kao teme u narodnom pesništvu*, u knjizi: *Odabrani članci i studije, 1933-1978*, Novi Sad, 1982, str. 280-288. O pričama u vezi s amfiteatrom u Puli (Vražja kuća) vidi: A. ŠKOBALJ, *Obredne gomile*, Sv. Križ na Čiovu, 1970, str. 456-457.
- 21
Ovu je temu literarno obradio I. ANDRIĆ, *Na Drini ćuprija*, Beograd, 1987, str. 8-9.
- 22
P. FRANKL, *The secret of the medioeval masons*, The Art Bulletin, mars 1945; J. BRENGUES, *La Franc – Maçonnerie, opérative d'après une étude comparée de manuscrits et textes du Moyen Age*, u: *Artistes, Artisans et production artistique au Moyen Age*, sv. I *Les hommes*, Actes du Colloque édités por X. Barral i Altet, Paris, 1983, osobito str. 101 o profesionalnim tajnama.
- 23
Vrlo su česti zidarski znakovi u obliku pravokutnika s unutrašnjim dijagonalnim, križnim i sličnim oznakama. Klasificiraju se u klasu geometrijskih znakova. Vidi: *Actes du colloque international de glyptographie de Combrai*, 14-15-16 septembre, 1984 (1985), str. 369 i d. U ovu grupu spada i znak na kraju natpisa fra Vite iz Kotora u Dečanima. Vidi: G. TOMOVIĆ, *Morfologija ćirilskih natpisa na Balkanu*, Beograd, 1974, str. 54, sl. 33. U Trogiru međutim nije riječ o oznaci, već o proporcijском modelu.
- 24
Pjesme često citira npr. M. GHYKA, *Le nombre d'or*, Paris, 1959.
- 25
I. BABIĆ, *Figurativni principi majstora Radovana, Studenica i vizantijska umetnost oko 1200. godine*, SANU, knj. XLI, Beograd, 1988, str. 467, bilj. 16.
- 26
Usporedi: M. ELIADE, *Imges et symboles, Essais sur le symbolisme magique – religieux*, Paris, 1952. *Symbolisme du «Centre»*, str. 33-65; G. de CHAMPEAUX – S. STERCKX, *I simboli del medio evo*, Jaca Book, Milano, 1984, str. 32-51. Kod Keplera su npr. krug i središte naznaka za Boga (Sveto Trojstvo), za dušu, za heliocentrični sistem.

Usporedi: C. G. JUNG – W. PAULI, *Tumačenje prirode i psihe*, Zagreb, 1989, Utjecaj arhetipskih ideja na Keplerove znanstvene teorije, str. 117–146. Na Radovanovoj luneti pravac ide iz točke kroz pest malog Isusa, kroz njegova usta i zatim kroz zvijezdu repaticu, što vjerojatno aludira na smisao od Oca do Sina, povezanih Duhom Svetim. Pest se vezuje valjda uz raspeće, usta uz naučavanje a zvijezda uz opću Blagovijest.

27

Usp. R. GUÉNON, »Rassembler ce qui est éparé«, u: *Symboles de la Science Sacrée*, Paris, 1962, str. 283–287.

28

Usp. F. TOURET, *La Franc-Maçonnerie*, Paris, 1975; P. NAUDON, *Le franc-maçonnerie, Que sais-je?*, Paris, 1963.

29

Začudo, od svih znakova na katedrali jedino su objavljena slova a e b kod: Č. IVEKOVIĆ, *Dalmatiens Architektur und Plastik*, Wien, 1910, str. 8. Što se tiče Sv. Ivana Krstitelja, Lj. KARAMAN (*nav. dj.*, str. 590, bilj. 70) jedino spominje urezane znakove na pročelju koji datiraju iz 14. stoljeća, kad je crkva, navodno, proširena; drugdje po crkvi, tvrdi, nema znakova (sic!).

30

I. BABIĆ, *Anžuvinski grbovi u Trogiru i Šibeniku*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 20/1975, str. 41.

31

P. VASIĆ, *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji od početka IX do početka XV veka*, Beograd, 1922, str. 196, pobija L. JELIĆA, koji s pravom datira predvorje u 13. stoljeće. Lj. KARAMAN (*nav. dj.*, str. 519) također pogrešno datira predvorje u 14. stoljeće.

32

Za razliku od Lj. Karamana, koji datira zvonik oko 1315 (vidi: *Popravlak crkve sv. Ivana Krstitelja u Trogiru*, Novo doba, str. 5, Split, 24. III 1940), C. FISKOVIĆ, *Poliptih Blaža Jurjeva u trogirskoj katedrali*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 14/1962, str. 128–129, bilj. 33, tvrdi da je zvonik sazidan u isto doba s apsidom. Naše proporcijske analize pokazuju dosljedan koncept cjeline u kojoj je zvonik sastavni dio.

33

Vidi npr. J. GIMPEL, *nav. dj.*, str. 80.

34

Vidi bilj. 3.

35

M. BARADA, *Trogirski spomenici*, dio I, sv. 1, Zagreb, 1948, str. 21–22, dok. 48. od 14. I. 1926; str. 83, dok. 174. od 27. V. 1263; str. 494, dok. 435. od 24. IV. 1273. spominje ga kao Muscardello. Znak poput slova omega javlja se kao zidarski znak. Vidi npr.: S. MCK. CROSBY, *Mason's Marks at Saint-Denis*, II Mélanges R. Crozet, Poitiers, 1966, II, sl. 4.

36

M. BARADA, *nav. dj.*, 78, dok. 162. od 12. V. 1264.

37

Trilja (mica) poznata je u Dalmaciji već u antičko doba. Vidi: B. GABRIČEVIĆ, *Arheološki nalazi iz Gale*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LV/1953, sl. 5, opis na str. 188; C. FISKOVIĆ, *Antička naseobina na Majsanu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 24/1984, str. 17–18. O šahu kao masonskom simbolu vidi: J. BOUCHER, *La symbolique maconnique*, Paris, 1948, str. 151, Note sur le jen des Echecs.

38

Vidi analognu figuru kod R. GUÉNON, *nav. dj.*, str. 81–86. La triple enceinte druidique.

39

Č. IVEKOVIĆ, *Dalmatiens Architekturstur und Plastik*, Wien, 1927 (Textheft), str. 13; S. GIBSON – W. PERKINS, *The Incised Architectural Drawings of Trogir Cathedral*, The Antiquaries Journal, London, 1977, LVIII.

40

Svod trećeg traveja ima jedini osam rebara, dok ih ostali imaju po četiri.

41

O izvornom pojmu masonske lože vidi: J. GIMPEL, *nav. dj.*, str. 89 i d.

42

Za petlje vidi: J. CHEVALIER – A. GEERBRANT, *Rječnik simbola*, s. v. čvor, str. 99–101; J. BOUCHER, *nav. dj.*, str. 171, 222–223; M. ELIADE, *Les »dieu lieur« et le symbolisme des noeuds*, u knjizi: *Images...*, str. 120–157; R. GUÉNON, *Le »Trou de l'aiguille«*, u knjizi: *Symboles...*, str. 322–324. Petlja se javlja kao oznaka na rimskim opekama. Vidi: C. FISKOVIĆ, *Antička naseobina...*, str. 16. Javlja se i na jednoj opeci iz Studenice. Vidi: S. M. NENADOVIĆ, *Studenički problemi*, Saopštenja Zavoda za zaštitu i naučno proučavanje spomenika Narodne Republike Srbije, knj. III, Beograd, 1957, str. 31, sl. 28/1, str. 32, sl. 29/1.

43

M. BARADA, *nav. dj.*, str. 22, dok. 48.

44

S. M. NENADOVIĆ, *nav. dj.*, str. 17 i d.

45

Na vanjskoj strani apside grob je obitelji Cega; na grbu se spominje Luka sin Sebastianija, koji se inače spominje u izvorima 1279. Vidi: M. BARADA, *Trogirski spomenici*, 1/2, str. 210–211; usp. C. FISKOVIĆ, *Poliptih Blaža Jurjeva u trogirskoj katedrali*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 14/1962, str. 129.

46

O tipologiji zidarsko-tesarskih alatki, među kojima su sjekire, vidi: LANFRANCO e WILIGELMO, *Il Duomo di Modena*, Modena, 1984, str. 292.

47

Lj. KARAMAN, *Buvinove vratnice i drveni kor splitske katedrale*, Zagreb, 1942, sl. 67.

48

M. MURARO, *La vita nelle pietre*, Venezia, 1985, str. 72, fig. 81, str. 80, sl. 91.

49

C. FISKOVIĆ, *Spomenici otoka Visa od IX do XIX stoljeća*, Prilozi povijesti umjetnosti..., 17/1968, str. 86–87.

50

J. CHEVALIER – A. GHEERBRANT, *Rječnik simbola*, Zagreb, 1989, s. v. sjekira, str. 597.

51

B. GABRIČEVIĆ, *Značenje ascije na antičkim nadgrobnim spomenicima*, u knjizi: *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split, 1987, str. 217–233.

52

C. FISKOVIĆ, *Prilog proučavanju...*, str. 12.

53

Centre international de recherches glyptographiques, *Actes du Colloque international de glyptographie de Saragosse de 7 au 11 juillet 1982*, str. 158.

54

J. BOUCHER, *nav. dj.*, str. 164.

55

Leksikon ikonografije, liturgike i simbola zapadnog kršćanstva, Zagreb, 1985, str. 553, s. v. sjekira. Sjekira je čest atribut. Vidi: L. RÉAU: *Iconographie de l'art chrétien*, Paris, 1959, tom III, Répertoires, Hache d'armes.

56

P. KURMAN, *La façade de la cathédrale de Reims*, f. 462.

57

P. NAUDON, *Les Loges de Saint Jean et la philosophie ésotérique de la connaissance*, Paris, 1984.

58

I. BABIĆ, *Agnus Dei...*, str. 71 i d. Škvara imaju moralne i alkemijske konotacije. Usporedi: R. AMBELAIN, *Symbolique maconique des outils*, Paris, 1984, str. 119 i d. Zanimljiv je položaj škvara, pribora za povlačenje ravnih linija, uz šesterolist što se izvlači sa šestarom. Usporedi za simboličnu konotaciju: R. GUÉNON, *Između šestara i uglome-*

- ra, u knjizi: *Velika trijada*, Beograd, 1989, str. 97-101. Škvarc (kutomjer) i šestar su komplementarni kao nebo i zemlja. Vidi: J. CHEVALIER – A. GHEERBRANT, *Rječnik simbola*, s.v. šestar, str. 675-676, s.v. kutomjer, str. 335-336.
- 59
S. M. NENADOVIĆ, *nav. dj.*, str. 17, sl. 7.
- 60
I. BABIĆ, *Agnus Dei...*, str. 71 i d.
- 61
Centre international de recherches glyptographiques, *Actes du colloque international de glyptographie de Saragosse, du 7 au 11 juillet 1982*, str. 160 i 551 (ovaj se znak klasificira u kozmološke geometrijske oznake). Usporedi također: E. RŽIHA, *Studien über Steinmetz – Zeichen*, Wien, 1883, sl. 41-43.
- 62
B. GABRIČEVIĆ, *Solarni koncept duše u religiji Ilira*, u knjizi: *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split, 1987, str. 7-103.
- 63
Kao dekorativni (?) element šesterolisti se javljaju npr. na luneti jedne romaničke kuće u Trogiru, a prošupljenje u obliku šesterolista javlja se na jednoj romaničkoj kući u Splitu. Usporedi: C. FISKOVIĆ, *Romaničke kuće u Splitu i Trogiru*, Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 2/1955, sl. 41, sl. 61.
- 64
Takva jedna ploča nalazila se u crkvi sv. Nikole u Trogiru. Vidi npr. grobnu ploču nadenu uz crkvu sv. Jere na Marjanu. I. FISKOVIĆ, *Prilog poznavanju najstarijih crkvenih spomenika na Marjanu kod Splita*, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku, god. XII/1970, str. 184, sl. 12.
- 65
Osobito su česti na sarkofazima u pečkoj patrijaršiji, u crkvi sv. Dimitrija na sarkofagu patrijarha Save IV, no javljaju se i na skromnijim grobnim pločama. Vidi npr. V. KORAC, *Studenica Hvostanska*, Beograd, 1976, d. 10, 15, 17.
- 66
Euklidovi elementi, IV knjiga, Beograd, 1953, str. 23.
- 67
M. GHYKA, *Esthétique des proportions dans la nature et dans les arts*, Paris, 1977, str. 111.
- 68
J. CHEVALIER – A. GHEERBRANT, *Rječnik...*, s.v. Pečat Salamonov, str. 489; s.v. Heksagram, str. 187.
- 69
Vidi npr. G. de CHAMPEAUX – S. STRECKX, *I simboli...*, f. 109. U atriju San Marca, u prikazu stvaranja nebeskih tijela, zvijezde su prikazane sa šest krakova. Vidi: O. DEMUS, *The Mosaics...*, vol. II, 31.
- 70
Ovo je inače omiljen heraldički par (npr. na grbu Zagreba, na novcima npr. na slavonskim banicama). Usporedi brojne grobne ploče kod Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci – kultura i umjetnost*, Sarajevo, 1982, str. 164 i d.
- 71
Leksikon ikonografije..., s.v. raspeće, str. 498-508; s.v. sunce i mjesec, str. 552. Javljaju se i u brojnim drugim motivima: Apokalipsa, nebo, Maiestas Domini... Usp. *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Rom, Freiburg-Basel-Wien, 1972, vol. 4, s.v. Sonne un Mond.
- 72
B. GABRIČEVIĆ, *Mitraizam (osnove mitologije i teologije)*, u knjizi: *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split, 1987, str. 168.
- 73
B. GAVELA, *Fidija*, Novi Sad, 1962, str. 72.
- 74
Usporedi reviju Atlantis, br. 307/1980, str. 207. Usp. R. GUÉNON, *Les symboles de l'analogie*, u knjizi: *Symboles...*, str. 301-305.
- 75
P. TOESCA, *Storia dell'arte italiana, Il Medioevo*, Torino, 1927, sl. 171, str. 279.
- 76
Vidi bilj. 3 i sl. 64.
- 77
J. BOUCHER, *nav. dj.*, str. 178.
- 78
Uočili smo sljedeće cvjetove: cvijet na prvom polustupu zdesna na pročelju predvorja katedrale; par cvjetova na drugom polustupu; cvijet na južnom zidu glavnog broda, vidljiv s terase južnog broda; par cvjetova na pilastru na sjevernom pročelju crkve sv. Ivana Krstitelja; cvijet u unutrašnjosti katedrale, južni zid glavnog broda, između prvog i drugog pilona.
- 79
Rječnik simbola..., str. 81, s.v. cvijet.
- 80
Leksikon ikonografije..., s.v. ljiljan, ciklama, ruža, jasmin, str. 387, 181, 516, 295.
- 81
Cvjetovi bi se uklapali u klasu florealnih simbola. Usporedi: *Actes du colloque international de glyptographie de Cambrai (14-15-16 septembre 1984/1985)*, str. 369 i d.
- 82
Rječnik simbola..., str. 497.
- 83
R. GUÉNON, *Symboles...*, IX Les fleurs symboliques, str. 76-80, str. 79 o ruži s pet latica kao alkemijskom simbolu, o odnosu mikrokozma i makrokozma.
- 84
J. DERRIDA, *Istina u slikarstvu*, Sarajevo, 1988, str. 95.
- 85
Listovi, ovisno o vrsti biljke i o smjeru vitica, mijenjaju svoj simbolizam. U ovom smislu vidi tankočutnu analizu kod: J. MAGLOVSKI, *Studenički južni portal*, Prilog ikonologiji studeničke plastike, Zagreb, str. 18 i d.
- 86
ISTI, *nav. dj.*, str. 15.
- 87
D. LAËRCE, *Vie, doctrines et sentences des philosophes illustres*, Paris, 1965, vol. II, bilj. 171, str. 287.
- 88
C. FISKOVIĆ, *Radovan*, Zagreb, 1965, sl. 28.
- 89
Rječnik simbola, s.v. zlatna grančica, str. 791; s.v. list, str. 345; s.v. biljke, biljno carstvo, str. 46-47; s.v. lovor, str. 358-359; s.v. palma, str. 474; s.v. bršljan, str. 64. Usporedi analogne naputke u *Leksikonu ikonografije*.
- 90
J. BOUCHER, *nav. dj.*, L'accacia, str. 264-272.
- 91
U grčkoj arhitekturi javljaju se pravokutna udubljenja za umetanje alatke pri rukovanju kamenim blokovima, no ta su udubljenja dublja i asimetričnog presjeka. Usp.: A. K. ORLANDOS, *Les matériaux de construction et la technique architecturale des anciens Grecs*, Paris, 1968, vol. II, str. 94-97.
- 92
Vrlo pažljivo naznačio je ove pravokutnike M. Valtrović na crtežu zapadnog pročelja. Vidi: *Blago manastira Studenica*, katalog izložbe, ed. SANU, Beograd, 1988, sl. 238, str. 304. Vidi npr. ove pravokutnike naznačene na nacrtu južne strane kubičnog postolja kupole kod S. M. NENADOVIĆ, *nav. dj.*, sl. 20.
- 93
J. CHEVALIER – A. GHEERBRANT, *Rječnik simbola*, s.v. četiri, str. 87-88; s.v. četvorina, str. 90-96. Četiri prva broja, posebno broj četiri, imali su veliku ulogu kod pitogorejaca (pojam Tetraktis). Izomorfizmom geometrije i aritmetike vizualiziraju »kvadratne« i »pravo-

kutne brojeve«. Vidi F. KAPLSTON, *Istorija filozofije*, Beograd, 1988, tom I, str. 69-73; M. GIKA, *Filozofije broja*, Novi Sad, 1987, str. 12 i d.; R. GUÉNON, *Le «quatre de chiffre»*, u: *Symboles...*, str. 378-381; ISTI, *La Tetraktys et le carre de quatre*, str. 107-112.

94

M. M. DAVY, *Initiations à la symbolique roman*, Paris, 1956, str. 132.

95

I simboli del medio evo..., str. 50-51, 100-110. Usporedi: *Lexikon des christlichen Ikonographie...*, vol. 4, s.v. Welt diagramme, str. 501, s.v. vier, vierzahl.

96

J. BOUCHER, *nav. dj.*, *Le Carré long*, str. 94-97.

97

Naravno, oko ima goleme preljeve značenja što ga sugerira vid, dakle: videnje, pronicljivost, vidovitost itd. Usporedi: *Rječnik simbola*, s.v. oko, str. 450-453. Oko ima i veliku simboličku ulogu u spekulativnoj masoneriji: J. BOUCHER, *nav. dj.*, str. 90-91.

98

I simboli del medio evo..., str. 63-90; sl. 30, 31, 33, 34, 35, 68.

99

Usporedi: *Matematika, Opšta enciklopedija Larousse*, Beograd, 1973, tab. str. 128-129.

100

Usporedi: P. CINQUABRE, *Graffiti des églises de Normandie*, Actes du Colloque international de Glyptographie de Saragosse, Centre internationale de recherches glyptographiques, lu 7 au 11 juillet 1982, str. 418-419, sl. 9-14. U srednjovjekovnoj imaginaciji rupe asociraju analni otvor, vatru sv. Ante, u vezi s vragom; vile, vrag, Merlin imaju na leđima rupu punu kostiju. Usporedi: C. GAIGNEBET – J. D. LAJAUX, *nav. dj.*, str. 99, 168, 248, 265, 283.

101

Vidi npr. o Nemanji (sv. Simeonu) kao mirotiču: DOMENTIJAN, *Život sv. Save i sv. Simeona*, prijevod L. Mirković, Beograd, 1938, str. 86-87. Usporedi: S. RADOJČIĆ, *O čulima i čulnosti u srpskoj književnosti s kraja XII i iz XIII veka*, u knjizi: *Odabrani članci i studije, 1933-1978*, Beograd, 1982, str. 219. Tri polukružna udubljenja uz sarkofag sv. Simeona Nemanje, pretpostavlja se, mogla su služiti za skupljanje mire. Vidi: D. POPOVIĆ, *Srednjovjekovni nadgrobnici spomenici u Studenici*, Studenica i vizantijska umetnost oko 1200. godine, Beograd, 1988, str. 492.

102

Usporedi: M. ELIADE, *Briser le toit de la maison*, La créativité et ses symboles, Paris, 1986.

Summary

Ivo Babić

Signatures on the Stones of Trogir

A large number of various signs has been carved on the exterior and interior walls of the cathedral of St Lawrence and the monastery church of St John the Baptist in Trogir. The signs on these two churches are similar, even identical, which indicates that they were carved by the same workshop in the first half of the thirteenth century. As some of these signs were carved in the immediate vicinity of the sculptures placed in the oculuses in atrium of the cathedral, which have been identified as Master Radovan's work, a part of them are certainly connected to the personality of this great artist. The signs found on St Mary's church in Studenica are also related to those in Trogir because they also comprise six-leaved ornaments and sunk rectangles. Among the signs in Trogir only one is a raised relief (it presented a composition with leaves which were later hammered off). Sunk reliefs are very numerous: flowers, leaves, twigs,

103

Rupe i udubljenja mogu se naći čak u masi samog žrtvenika. Vidi: B. GABRIČEVIĆ, *Kult ostatka prinisene žrtve*, u knjizi: *Studije i članci...*, str. 113 i d.

104

O grobnoj ploči iz crkve u Kapljuču u Solinu i o značenju udubina vidi: E. DYGVE – J. BRONSTED, *Recherches à Salone*, Kopenhagen, 1928, tom I, str. 139-140, sl. 135, str. 138.

105

Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci – kultura i umjetnost*, Sarajevo, 1982, str. 382-384.

106

Usporedi: A. DOPPAGNE, *Pierres à empreintes et pierres trouvées dans le folklore*, Actes du colloque international de glyptographie de Saragosse du 7 au 11 juillet de 1982, Centre international de recherches glyptographiques, str. 517-524; C. GAIGNEBET – J. D. LAYAUX, *nav. dj.*, str. 256; P. SÉBILLOT, *Les travaux publics et les mines dans les traditions et les superstitions de tous les pays*, Paris, 1979, str. 154, 157. Rupe na mostovima ostavio je prevareni vrag. Za spurile vidi: F. BULIĆ, *Novi doprinosi priči o mjestu rođenja Cara Dioklecijana*, *Vjesnik za historiju i arheologiju dalmatinsku*, XLVI (1923) str. 113.

107

Vidi: *Legende i kronike*, Split, 1977, str. 143.

108

R. GUÉNON, *Symboles...*, La «pierre angulaire», str. 260-273; J. P. BAYARD, *Le Compagnonnage...*, str. 281; ISTI, *Le symbolisme maçonniques des Hautes Grades*, Paris, 1975, str. 436: »D'ailleurs dans le degré de l'Arche Royale cette clef de route est descellé.« O odbačenom kamenu usporedi: X. L. DUFOR, *Rječnik biblijske teologije*, s.v. kamen, str. 411.

109

Rječnik simbola, str. 571, s.v. rupe. Usporedi: R. GUÉNON, *Symboles...*, *Janua Coeli*, str. 333-337, str. 337 o značenju uskih vrata: «...par laquelle l'être, sortant du Cosmos et étant par la meme définitivement affranchi des conditions de toute, existence monifestée, passe veritablement 'de la mort à l'imortalité'.»

110

O rupama kao naznaci za iluminaciju usporedi: J. P. BAYARD, *Le Compagnonnage...*, str. 279: »...celui qui saura ouvrir la bûche, qui trouvera la brèche; l'homme alors en regardant à l'intérieur sera illuminé tel Galaad« (Galaad = Mont du Temoignage).

half-moons... A special category contains sunk rectangles of various dimensions some of which may even have a utilitarian function (to insert a tool during work, or to use as point of reference in the montage of stone blocks). Of special interest is a sunk rectangle with measurement marks on the circumference and an inscribed triangle. This sign lies above the oculus presenting beasts drinking from a chalice. Also interesting are round and semi-circular holes. One of these semi-circular holes lies immediately below the oculus representing a woman devoured by dragons. Semi-circular indentations are also visible on the keystone of the apsidal vaults above the cyborium of the main altar. A large group of engraved signs includes two human faces in profile, letters, crosses... Some of these signs were obviously merely operational, used as points of reference in construction, reminders for payment, workshop signatures etc. The author, however, tries to interpret potential symbolic meanings of signs which seem more representative, as well as work out analogies of these signs. For example, the profiles of human faces, half-moons, and the sign resembling a shoe sole, bring up analogies with Reims Cathedral in France.